

Bánhegyi Péter

A korabeli Anglia történeti problémái Shakespeare drámáiban.

S Z E G E D 1983.

Shakespeare kora a magyar történeti irodalomban.

A magyar nyelven megjelent Shakespeare-dokumentumok feldolgozása során a magyar kutatók elsősorban Shakespeare-rel, vagy a shakespearei korról, vagy mindkettővel foglalkozó műveit válogattam össze. A bőséges anyagot azonban már a kezdet kezdetén két nagy csoportra kellett osztanom. Először is azokat a műveket vizsgáltam, amelyek a XVI. század végi és a XVII. század eleji Anglia történetét mutatják be, akár a teljességre törekedve, akár egy-egy részlet aprólékos elemzésével kidolgozva.

A másik nagy csoport az irodalmi elemzéseket foglalja magába. Bármunkám elsősorban történelmi munka, ezeknek értékelését és felhasználását sem mellőzhettem annál is inkább nem, mert nagyon sok irodalmár felismerte azt a tényt, hogy a Shakespeare-műveket nem lehet kiszakítani abból a történeti korszakból, melyben keletkeztek és ezért e tanulmányok gyakran kivételes értékű történelmi elemzéseket is tartalmaznak.

Az első csoporthoz tartozó művek közül kétségtelenül a legátfogóbb: Morton - Az angol nép története című műve. A szerző tizenhét fejezetben megkísérli átfogóan ábrázolni az angol történelmet. Ha figyelembe vesszük a keletkezés idejét, munkája nagyon modernnek mondható. Tullépve korának polgári felfogásán, a történelmi és társadalmi folyamatokat a gazdasági fejlődés egyes fázisaival igyekszik megmagyarázni. A magyarázatok meggyőzőek ugyan, de éppen mert korának felfogásához képest ezek a magyarázatok újak, gyakran nem tud elhelyezni egyes eseménysorozatokat a gaz-

dasági fejlődés keretei között. Ezért a történelmi események folyamata gyakran hézagos, áttekinthetetlen marad. A megállapítás fordítottja is igaz, mert éppen mivel a gazdasági tényezők megítélése - a kutatási eredmények akkori szintjének megfelelően - nem kielégítő, az eseménysorozatok egymásba kapcsolódása, egymásból következése nem mindig helytálló. A gazdasági fejlődés megvitatása elsősorban a gyapjúkereskedelemre, ^{korlátozódik} vagy éppen ellentétes módon, hogyan befolyásolja a gyapjúkereskedelem a nemzetközi politikai viszonyok alakulását. A mezőgazdaság változásának bemutatása már kevésbé meggyőző. Nem elég világos, hogy a felbomló oberfielt rendszer mivé alakult a századok folyamán és ez a lényeges változás mennyiben segítette, vagy hátráltatta az eredeti tőkefelhalmozást és nyitotta meg az utat a kapitalista fejlődés előtt. /London 1937./

Lényegében hasonlóan hibás felfogás tapasztalható a Kossuth könyvkiadó gondozásában 1963-ban megjelent Világtörténetben is. Itt azonban felfogásbeli és nem technikai probléma okozza az események felületes vonalvezetését. A szerzők, mivel a marxista történelemfelfogás szerint ugyan, de a tömegek szerepének túlzott és egyoldalú kiemelésével közelítették meg az eseményeket, úgy vélték, hogy az uralkodók személye lényegtelen és ezért, különösen azok a politikailag fontos mozzanatok, melyek döntően csak az uralkodó osztályt érintették, hézagosak maradtak. Ilyen hiányosság pl. a "rózsák háborúja" /III. kötet 671. old./, mely mindössze néhány sor összefoglalást, pontosabban megemlítést

kapott, vagy II. Richard uralkodása csupán a John Bull, míg VI. Henrik uralkodása Jack Cade népi felkeléseinek tükrében jelenik meg. /III. kötet 665. és 671. old./

A gazdasági fejlődés elemzése is hiányos. Csupán az egyes államok fejlődésmenetére szorítkozik, ezt is csupán nagy vonalakban. Az államok közötti összehasonlítás, egyedi vonások kiemelése, hasonlóak összevetése teljesen hiányzik. Ami viszont a mű fő erénye, a tiszta, világos nemzetközi politikai helyzet képpé formálása. Más művekkel kiegészítve - pl. Marczali Henrik, vagy Hóman Bálint, Szekfü Gyula munkáival - melyek az uralkodók rendszerezésével gondosabban foglalkoznak, nagyon használható, értékes alkotás.

Igen jelentős és átfogó munka a Marczali Henrik által szerkesztett Nagy Képes Világtörténet. /Franklin társulat 1898-1905./ A VII. és VIII. kötet taglalja az általam vizsgált korszakot. Írói, bár a XIX. századi polgári felfogást képviselik, korrekt, pontos képet rajzolnak Anglia társadalmáról, bel- és külpolitikai tevékenységéről. A gazdasági viszonyok megközelítése elavult, de az előbb tárgyalt két mű alapján, marxista történelmi elemzéssel, felhasználva a legújabb kutatási eredményeket, könnyedén felülbírálnak és kijavíthatók. Különösen, ha a gazdasági tényezőket összevetve Wittmann Tibor: Egyetemes történet 1500-1789. című egyetemi jegyzetével /Tankönyvkiadó 1974./ átértékeljük azokat.

A Magyar Szemle megbízásából elkészített Egyetemes Történelem, melynek szerkesztői Hóman Bálint, Szekfü Gyula

és Kerényi Károly /II. kötet a "Középkor" írója Váczy Péter, a III. kötet az "Ujkor története" írója Hajnal István/, a magyar történetírás kiemelkedő alkotása. /Budapest, a Magyar Szemle Társaság 1936./ A szerkesztők, bár sok esetben érződik a század elején használt és elfogadott polgári szemlélet, az adott és általam behatóbban tanulmányozott korszak esetén, felül tudtak emelkedni ezen a szemléleten. Helyenként marxista alaposággal és a tömegek történelembefolyásoló szerepének reális értékelésével elemzik az abszolutizmus kialakulását, annak gazdasági és politikai mozgatórugóit és hátráltató tényezőit. A mű, kiegészítve a többi forrásmunkával és összevetve az abszolutista hatalmak kifejlődéséről írt mai tanulmányokkal, ide sorolva a Történelmi Szemle 1962. V. évf. 1. számában megjelent "abszolutizmus vita" anyagát is, a történelem tárgyának nagyon fontos és értékes anyaga.

Anglia történetéhez jelentős forrásmunkák: Makkai László Angliai Erzsébet, Hankiss Elemér - Makkai László: Anglia az ujkor küszöbén, Lytton Strachey: Két királynő, Erzsébet és Essex, valamint Stefan Zweig: Stuart Mária és Antonia Fraser: Mária a skótok királynője című művek.

Makkai László és Hankiss Elemér a legújabb kutatási eredményeket felhasználva és a meglévőket marxista módszerrel átértékelve teljes képet rajzolnak a XVI. századi Angliáról. A két mű értékét még emeli, hogy minden társadalmi réteg bonckés alá kerül, az uralkodó és a parlament viszonya éppen úgy nem kerül el az írók figyelmét, mint e viszony visszahangja a néprétegek körében. A mű

kulturtörténeti jelentősége is kiemelkedő. A korszellem felidézésével vizsgálja és magyarázza a korabeli színház, irodalom és általában a művészet alakulását, fejlődését. A szerzők által megalkotott környezettanulmány alapján még érdekesebb részleteket jelentenek Anglia történetében Strachey, Zweig és Fraser művei.

Strachey műveinek fő erénye, hogy nehezen megközelíthető dokumentumok alapján megrajzol egy politikai eseménysozortatot, figyelembe véve annak minden előzményét és kihatását a további eseményekre. A pártharcok és hatalmi villogások résztvevői emberi mivoltukban jelennek meg az olvasó előtt, aki áttekintve az elétárt dokumentumokat és meghallgatva az író érveit saját véleményt is alkothat, mert Strachey elfogulatlanul kezeli a szereplőket és ki-mondott véleménye csak a könnyebb megértést támogatja.

Mindez már kevésbé mondható el Zweig művéről a Stuart Máriáról. A könyv komoly értéke, hogy - akárcsak Strachey - érdekes új dokumentumok alapján készült. A dokumentumok legnagyobb része Zweig személyes kutatásainak eredménye. Viszont a szerző szimpátiája Máriával és ellenszenvével Erzsébettel szemben sokszor zavaróan befolyásolja az olvasót saját véleményének kialakításában.

Antonia Fraser: Mária a skótok királynője című átfogó műve szintén a korszak egyik legértékesebb forrásmunkája. /Gondolat 1979./ Az eredeti művet 1971-ben Londonban adták ki. /Többek között alátámasztja Kárpáti Aurél tanulmányában a Macbeth-ben fellelhető értékes anyagot, mely Kárpáti önálló kutatásainak eredménye./

Kiemelten tárgyalja Anglia- Skócia- Franciaország politikai háromszögén belül a skóciai protestantizmus kialakulását, elmélyülését és annak okait, valamint az angol trónra irányuló trónigények jogosultságát, fejlődését és végkimenetelét. Zweig-gel ellentétben mindvégig megtartja elfogulatlan szemléletét, csak a dokumentáción alapuló, tényekre épülő bírálatát.

Munkája a legapróbb részletekre is kiterjed. A pártok erőviszonyait, annak változásait éppen olyan gondossággal kezeli, mint a vallási kérdés alakulását és a kulturtörténeti vonatkozásokat.

A második csoporthoz tartozó művek elsősorban tanulmányok. A legjelentősebb az Európa kiadó 1961-ben megjelentetett Shakespeare összes művei-hez tartozó tanulmányok sora. Írói: Kéry László - A királydrámák kora, II. Richard, Szenczi Miklós - IV. Henrik, Székely György - V. Henrik, Lutter Tibor - János király, Benedek Miklós - VI. Henrik, III. Richard.

E dolgozatok, bár céljuk elsősorban irodalmi elemzés, sokszor túllépik ezt a feladatkört és Shakespeare korára kivetítve taglalják Anglia történetének egyes periódusait. Lutter Tibor - János király /I. kötet 631., 632. old./, Szenczi Miklós - IV. Henrik /I. kötet 651., 652. old./, Székely György - V. Henrik /I. kötet 682., 683. old./, Benedek András - VI. Henrik /II. kötet 608., 610., 613., 615., 616. old./, III. Richard /II. kötet 642., 645. old./.

Az önálló nagy tanulmányok írói - Benedek Marcell, Hevesi Sándor, Alexander Bernát, Sebestyén Károly, Móricz Zsigmond,

Németh László - viszont szinte figyelmen kívül hagyható módon foglalkoznak a történelemmel és Shakespearet csak az irodalom szemszögéből értékelik. Ezeket a munkákat azonban az emberábrázolás elemzése, Shakespeare drámai építkezésének kimutatása és a szituációk összehasonlító értékelése miatt tekintettem legfontosabb forrásaimnak.

E csoportban külön kategória Kárpáti Aurél tanulmánya a Machbetről. /Shakespeare összes művei Európa 1961.5.kötet/. Kárpáti önálló kutatásai Skócia történelmi forrásmunkái után különleges jelentőséggel bírnak. Macbeth alakját nemcsak saját korában, de Shakespeare korában is elhelyezi. Tanulmányát Macbetről írt tanulmányom alapforrásként értékelem. /Annál is inkább, mert kutatási eredményeit Antonia Fraser is megerősíti./ Megállapításait saját észrevételeim alátámasztásaként fogadom el.

A felsorolt forrásmunkákhoz kiegészítő anyagként járul Kulin Katalin: Utazás a régi Angliában /Gondolat 1964./ és Székely György: Angol színháztörténet a XVI.-XVII. században /Gondolat 1965./ Színházelmélet Angliában 1882-1930. /Budapest 1940./ és Szenczi Miklós összeállítása: Shakespeare az évszázadok tükrében /Gondolat 1965./. Az előbbiek korabeli dokumentumok, az utóbbi Shakespeare műveivel foglalkozó tanulmányok gyűjteménye.

Az említett tanulmányok egyike sem használja fel Shakespeare műveit a kor politikájának, társadalmának kimutatására. Shakespeare művészetének ilyen típusu elemzésével a hazai és a magyar nyelven megjelent szakirodalomban nem találkoztam. A téma ilyen irányu kezelését egyedül Kárpáti Aurél érinti, de ő is meglehetősen felületesen.

Anglia a Tudor dinasztia uralkodásának idején.

Anglia társadalmi és gazdasági fejlődését alapvetően három tényező befolyásolta. A földrajzi fekvés, mely bizonyos fokig elszigetelte Európa államaitól, a normann hódítás, mely nemcsak pillanatnyi megszakítást jelentett a történelmi folyamatban, de új irányt is adott a további fejlődésnek a társadalmi szervezettség magas fokán álló Normandia hatása alatt, és a gyapju, mely a XII. századtól meghatározta a gazdasági élet és ezen keresztül a politikai és társadalmi élet tartalmát is. A szigetország tárgyalásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a XVI. század végén fellendülő felfedezések, az azt követő gyarmatosítás, majd mindezek miatt a keletről nyugatra, az Atlanti óceánra áttevődő kereskedelmi utvonalak milyen befolyással voltak az angol viszonyokra. A felfedezések ugyanis gyökeresen megváltoztatták Anglia részvételének arányát a kontinens gazdasági, és ezen keresztül politikai életében.

A feudális társadalom gazdasági alapjának megváltozása, amely együtt járt osztályszerkezetének átalakulásával, a politikai uralom új formáját követelte. Ez az új forma az abszolutizmus volt. "Az abszolutista monarchia - írta Marx - az átmeneti korszakban keletkezett, amikor a régi feudális rendek szétzültenek és a városi polgárok középkori rendje a burzsoázia korszerű osztályává alakul át, és amikor a vitatkozó felek közül még egyik sem kerekedik felül a másikon. Az abszolutizmus a feudális nemesség diktatúrájának formája volt, és azt a fő politikai fel-

adatot kellett megoldania, hogy letörje a szolgaságba döntött parasztság lázongását. A királyi hatalom látszólagos önállóságát az biztosította, hogy kihasználta a nemesség és a burzsoázia közötti ellentéteket, és a hűbérurak elleni harcban a burzsoáziára, a burzsoázia elleni küzdelemben pedig a nemességre támaszkodott. Az abszolutizmus legfőbb szervei az állandó zsoldos hadsereg, és a központositott államapparátus voltak. Az abszolutizmus tehát a XVI. században haladó politikai rendszer volt, mert a feudális szétdaraboltság maradványainak felszámolásáért, a nemzeti egység megerősítéséért, és a belső gazdasági kapcsolatok megszilárdításáért harcolt, s ezzel elősegítette az új rendszer, a kapitalizmus kifejlődését. Ez volt az abszolutizmus bel- és külpolitikai sikerének egyik legfőbb oka."/1./

A feudális viszonyok bomlásának időszakában Európa többi országához hasonlóan Angliában is feudális-abszolutista monarchia jött létre. A "rózsák háborujának" befejezésével egy új korszak zárult le a szigetország életében. Nemcsak azért, mert az uralomra jutott új uralkodóház, a Tudorok, elődeikhez képest más irányú politikát folytattak, hanem azért is, mert évszázados fejlődés eredményeképpen ugyan, de az ő joguk alatt bontakozott ki Anglia új arca, társadalmi és gazdasági átszerveződése. A Tudor dinasztia alatt megszilárdult és lényegében korlátlaná vált a királyi hatalom. Az angol abszolutizmus azonban mind kiépülő, mind felbomló időszakában sok eltérő vonást mutat - a későbbiekben erre még visszatérek -

a kontinens többi koronája alatt kialakuló abszolutista államrendekkel szemben.

A XV. század második felében a feudalizmus nemcsak Angliában, de egész Európában a felbomlás jeleit mutatta. Hatalmas városok keletkeztek, fejlődött a kereskedelem és fokozódott mind a belső, mind a nemzetközi áruforgalom. A pénzre, mint általános csereeszközre, a forgalomnak egyre nagyobb szüksége lett. Ezért Európában egyre nőtt az aranykereslet. A nyugateurópai országok mind inkább törekedtek arra, hogy közvetlen tengeri utat fedezzenek fel Indiába, a fűszerek hazájába, ahol az áturazó kereskedők állítása szerint nagyon sok arany is volt. A földrajzi felfedezések szükségességét alátámasztotta az a tény is, hogy a XV. század második fele és a XVI. század eleje a török birodalom nagyhatalommá válásának időszakába, amikor az oszmán hatalom egyre ellenállhatatlanabban nyomult előre, felémésztve a balkáni területeket, mind nagyobb darabot hasítva le Európa testéből, és egyre nagyobb befolyásra tett szert a Földközi-tenger térségében. Terjeszkedése elzárta a nyugati kereskedelmet azoknak a fűszereknek jó részéről, melyek arab és velencei közvetítéssel kerültek az európai fogyasztóhoz, de ami még súlyosabb gondot jelentett, megközelíthetetlenné tette az afrikai nemesfémforrásokat./2./

A fellendülő gyarmatosítás - hiszen a gyarmatszerzés nem állt előzmények nélkül - legjelentősebb eredménye Amerika felfedezése volt. Anglia természetesen közvetlenül a meghódítás után nem vehetett részt az új földrész kiaknázásában. Az első Tudor uralkozó, VII. Henrik, feladata

az volt, hogy megteremtse és stabilizálja a belső békét, országát gazdaságilag és politikailag megerősítse. Így az Újvilág és az ujonnan felfedezett afrikai területek felosztása a két tengeri nagyhatalom, Portugália és Spanyolország privilégiuma maradt. A XVI. század azután megmutatta, hogy Angliának távolról sem sürgős a gyarmatosításban való részvétel. Portugália és Spanyolország kimerítve egymás és saját erejét, szinte "kitaposta" az utat későbbi vetélytársai: Anglia, Hollandia és Franciaország számára.

A tényleges helyzet az volt, hogy sem Portugália, sem Spanyolország nem rendelkezett kellő anyagi fedezettel ahhoz, hogy új birtokait kellőképpen kiaknázhassa. /3./ A meghódított területek nem tudták kellőképpen ellátni a megszállókat, így az utánpótlásról az anyaországnak kellett gondoskodni. Az anyaországba áramló nemesfém megnyitotta az utat a külföldi iparcikkek előtt, és ez a "fordított mercantilista" politika az ipar teljes elsorvadásához vezetett. A folyamat főleg Spanyolország gazdaságán követhető nyomon, mert Portugália ipari fejlődése eddig sem volt számottevő a többi európai országéhoz képest. Angliát a belső fejlődés irányvonalának bizonyos mértékű felerősödése, a középrétegek, elsősorban a városi polgárság megerősödése tette alkalmassá arra, hogy a gyarmatszerzésben eredményesen felléphessen nagy ellenfelei mellett, majd később azokkal szemben is. Azt az alapvető ténytet sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a társadalom szerkezetében végbemenő változások - ezekről

a későbbiekben lesz szó - ellenére Anglia agrároszág volt. Még az ipart művelő lakosság legnagyobb része sem hagyott fel a mezőgazdasággal, mint főfoglalkozással. Mivel a föld jelentette a megélhetés forrását, következésképpen a föld tulajdona és birtoklási formái szerint alakult a társadalom szerkezete.

A személyi szabadság ismérve, mely a korai feudálizmusban két félre osztotta az angol társadalmat, idővel elhomályosodott, és "szabad embernek" az számított, aki szabadon rendelkezett földjével. / 4 ./ Ennek kapcsán megváltozott a nemesség fogalma is. Angliában bárki kaphatott nemességet aki fel tudta mutatni a nemesi életmódhoz szükséges jövedelmet. A parlamenti választójog feltétele a XV. század elejétől fogva a legalább 40 shilling /kb. egy kg. ezüst. Megj. tőlem/ évi jövedelmet hozó szabad földtulajdon volt, s egyedül a királyi privilégiummal felruházott városok polgárjoggal bíró lakosai esetében tekintették el ettől annyiban, hogy szabad föld mellett, vagy helyett egyéb, megfelelő jövedelmű tulajdont, /pl. műhely/ is választójoggal ruháztak fel. / 5 ./

A centralizáció VII. és VIII. Henrik alatt elért eredményei egyrészt a feudális arisztokrácia meggyengülésének tulajdoníthatók, másrészt pedig az árutermelésben leginkább érdekelt új nemesség, a dzscentri megerősödésének. Főleg ez utóbbi volt a legfőbb társadalmi feltétele annak, hogy e két uralkodó alatt fejlődött az angol állam a centralizáción keresztül abszolútizmussá. A dzscentri azonban nem volt egységes réteg. Az északi

dzscentri feudális maradt, míg a keleti területeken élő a gyapjuexport révén bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembé és a juhtenyésztés lett fő jövedelemforrása. A dzscentri réteget összekapcsolta, hogy egyöntetűen érdekeltek voltak a koronával való szövetségben. A királyi szövetséget a dzscentrin kívül a feltörekvő városi polgárság és kereskedőréteg is élvezte, illetve támogatta. A király és a középrétegek egymásrautaltságát használta ki VII. Henrik az arisztokrácia visszaszorításában. E háromoldalú szövetség lett az alapja a Tudorok uralmának, oka annak, hogy a korona és a nemesség közti erőviszonyok nagymértékben eltolódtak a korona javára. A dzscentri, a városi polgárság - kézműves és kereskedőréteg - egyaránt élvezték a királyi védelmet a főnemesség visszaéléseivel szemben, az ő támogatásuk révén viszont az uralkodónak módja nyílt visszaszorítani a főuri ellenzékét. Henriknek nem volt szüksége arra, hogy a rendi képviselőket felszámolja, hiszen az alsóházat azokkal a vele szövetségben álló rétegek képviselőivel tölthette fel, melyeknek érdeke volt a feudális anarchia felszámolása. A felsőházat viszont a Csillagkamara - "Star Chamber" - megszervezésével és működésével törvényesen megtisztított arisztokráciából válogatta össze, döntő többségben személyes hiveiből. A Tudorok uralkodása alatt a parlament a királyi hatalom kiszolgálója maradt, sőt ez a tendencia még erősödött. A vidéki közigazgatási apparátus azonban - a királyi hatalom erősödése ellenére - gyenge maradt, és a

helyi önkormányzati szervek, csakugy, mint a rendi monarchiában továbbra is nagy szerepet játszottak. A grófságokban és a városokban ezek hajtották végre a királyi rendeleteket. A helyi közigazgatás fontosabb tisztségeit többnyire a dzsentri és a városi polgárság felső rétegének képviselői töltötték be. Az angol abszolutizmusnak ez az egyik legfontosabb és legjellemzőbb sajátossága. Oka az, hogy a "rózsák háborujában" meggyengült főnemesség, melyet VII. Henrik intézkedései /6/ még inkább visszaszorítottak, nem vehette fel eredményesen a harcot a közös érdekeik miatt egymás támogatását kereső városi burzsoázia és a mindjobban elpolgáriásodó kis és középnemesség ellen. Másik jellemző sajátosság, hogy a Tudorok bár erős hadiflották teremtettek, de a szárazföldi haderőt nem fejlesztették. Ez utóbbi a XVI. század folyamán is megőrizte polgári jellegét, a szabad alattvalók állították ki és szerelték fel vagyoni helyzetüknek megfelelően. /7/ A haderő fejlesztésének ilyen forma eltolódása magában is érdekes helyzetet teremtett. A feudális szárazföldi haderő megszűnésével, elsorvadásával egyidőben a dzsentri az a rétege, mely kardját tudta felajánlani uralkodójának, most a tengereken találta meg lehetőségét a szolgálatnak és természetesen a zsákmányszerzésnek. E rétegből kerültek ki később a kalózkodás, majd az angol flottafölény nagy egyéniségei.

Gyapjutermelés, gyapjukereskedelem és hatása a politikai életre.

Az angol paraszt elűzése földjéről már a XIII. században megkezdődött. Ez természetesen csak nagyon lassan és többnyire nem egyenes módon ment végbe. Ebben az időszakban jelentős gazdasági fellendülés figyelhető meg, és a század minden politikai eseménye a falun kiéleződött osztályharc légkörében zajlott le, bár a társadalmi ellentétek kiéleződésének jelei voltak a városokban fellobbanó szociális összeütközések is.

Angliában az iparosodás alapját a posztóipar jelentette. A posztógyártás a felmerülő technikai nehézségek miatt már a XIII. század folyamán kezd munkafázisaira bomlva több társiparággá szakadni. A túlságosan is széttagolt mesterség összefogására jött létre a posztós /ang. draper/ cég, mely a kereskedelmi kapcsolatokat is hivatott volt biztosítani. Mivel azonban az angol posztóipar a sokkal jobb minőségű flandriai posztóval nem tudta felvenni a versenyt sem a külföldi, sem a hazai piacokon, a gyapju és a félkészáru kivitele jelentette továbbra is a kereskedelmi kapcsolat - elsősorban Flandriával - alapját és a nemzeti bevétel fő forrását.

A gazdasági fejlődés irányvonala szükségszerűen befolyásolta az áru és pénzviszonyok alakulását. Előrehaladt tehát a kézművesség és a földművelés is. Mivel azonban az angol gyapju iránti kereslet egyre növekedett, a gyapjukereskedelem velejárójaként a juhtenyésztés fellendülését segítette elő. A század végére a gyapjura kirótt

kiviteli vámok a királyi jövevények tekintélyes részét alkották. A kereskedelem nemcsak a főúri, hanem a parasztgazdaságok is bekapcsolódtak, ami elősegítette, hogy a pénzjáradék egyre szélesebb körben elterjedjen. A nagyszámú jobbágyal rendelkező földesurak, de főleg a kolostorok mereven ragaszkodtak a robot teljesítéséhez is. Sőt az árukéreslet fokozódása a munkaszolgáltatás fokozódását idézte elő, vagy ahol a pénzjáradék volt túlsúlyban, annak emelését, ezért a jobbágyok számára az áru és pénzviszonyok behatolása a mezőgazdaságba a kizsákmányolás fokozódását jelentette. A földesurak a XIII. század elejétől kezdik a közföldeket elfoglalni, legelőkké alakítani, vagy kis telkekre osztva bérbe adni. /8/ A fejlődés iránya kezdetben erőteljesen a felé mutatott, amit a keleteurópai országok esetében második jobbágyságnak nevezünk. Az angol paraszt ellenállása - robotmegtagadás, szökések - azonban más irányt adott a fejlődésnek. A jobbágyság megszűnését nagymértékben előmozdította a nagy pestisjárvány /1348/ után keletkező munkaerőhiány. A XV. századra a robot már elavult és feltámaszthatatlan intézmény volt, helyét elfoglalta a bérmunka, s azzal együtt a parasztság hallgatólagosan elismert szabad költözködése, ami viszont nem azt jelentette, hogy a jobbágyság teljesen megszűnt és minden paraszt birtokosság, vagy bérmunkássá lett. Az angol parasztság zöme nem volt freeholder /szabad kisbirtokosok, akik örökjogon birták földjüket, a királyi bíróságok alá tartoztak, a földesurnak csak megszabott, rendszerint csekély termény és pénzzsol-

gáltatással tartoztak.- megj./ és nem lett leaseholderré /haszonbérl, aki a földesurtól földet bérelt. A bért pénzben fizette, egyéb kötelezettsége nem volt./ a bérlet le-
teltével azonban, ha földesura azt meghosszabbítani nem
kivánta, távoznia kellett a földről.- megj./ sem. A pénz-
járadékra való áttérés nem tette a villein /földesurától
minden tekintetben függő jobbágy - megj./ földjét szabad
bérletté, mert régen keletkezett szokásjogok tapadtak
hozzá. Ezek rögzítése után válik a villein copyholderré.
/Olyan paraszt, aki jegyzőkönyvben rögzített feltételek
mellett bírja földjét - megj./ /8/a./

A földtulajdon ilyen tárgyas elhatárolása inkább a
földbirtokos javára ment végbe. A saját kezelésbe vett
birtok minden kétesebb jogu földet magába kerített, a pa-
raszté csak a szoroson használatában lévő föld maradt,
évi bérfizetés ellenében, vagy ha ezt egy összegben meg-
váltotta, teljes tulajdonként. A javak szabad mozgásában,
az emberek szabad költözködésében Anglia messze megelőzte
a kontinenst. Különösen a robotnak hamarabb végbemenő
megszünése jelent döntő lépést. A jobbágymunka a XV. szá-
zad elejére eltűnik, a földnélküli paraszt a birtok
fizetett alkalmazottjává válik.

A közföldek elfoglalása, a bekerítés a XV. század vé-
gén és a XVI. század elején öltött fenyegető méreteket.
" A tőkés termelési mód alapzatát megteremtő forradalmi
átalakulás előjátéka a XV. század utolsó harmadában és a
XVI. század első évtizedeiben játszódik le. Egy tömeg
szabad prédává lett proletárt dobtak a munkapiacra a hü-

béri kíséreték felosztása /9/ által. Bár a királyi hatalom, maga is a polgári fejlődés terméke, abszolút uralomra való törekvésében erőszakkal meggyorsította a kíséreték felosztását, semmiképpen sem volt egyetlen oka annak. Sőt a királlyal és a parlamenttel éles ellentéttel lévő nagy hűbérur hasonlíthatatlanul nagyobb proletáriátust teremtett azzal, hogy erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt, mint neki magának, és hogy elbitrolta a parasztságot a községi földjét. A közvetlen lökést ehhez Angliában főként a flandriai gyapju-manufakrura felvirágzása és a gyapjuárak ennek megfelelő emelkedése adta meg." /10/

VII. Henrik politikájának sarkalatos pontját a munkanélkül lézengő tömeg lekötésére tett kísérlet jelentette. Szigorú törvényeket hozott a koldusok ellen, megtiltotta a szántóföldek legelővé való alakítását. Ez utóbbit az is indokolta, hogy az elűzött parasztságot személyében a korona adófizetőit veszítette el. "VII. Henrik egyik törvénye /1489. 19. tc./ megtiltotta mindazoknak a parasztházaknak a lerombolását, amelyekhez legalább husz acre föld tartozott. VIII. Henrik uralkodása 25. évében hozott egyik törvénye megújítja ugyanezt a törvényt." /11./ A szegénység ellen fogantatott intézkedéseknek nem sok eredménye volt, számuk a VIII. Henriknek a kolostorok felszámolására tett intézkedései folytán tovább nőtt. Változás csak a XVI. század végén állt be, amikor a juhtenyésztés fellendülése mellett a városok iparának fejlődése is olyan szintre

jutott, hogy foglalkoztatni tudta e tömegek egy részét. Az ezirányú fejlődés viszont növelte a keresletet a mezőgazdasági termékek iránt. Hatalmas legelő területeket vontak ismét művelés alá. Az ipari és mezőgazdasági fejlődés felgyorsulása nem segítette elő a szegénység felszámolására hozott ugynevezett véres törvények hatályon kívül helyezését, sőt ezek Erzsébet uralkodásának idején még újabbakkal bővültek. Ennek oka a munkaerő-kereslet megnövekedése volt. E törvények feladata lett a dologtalanok munkára kényszerítése a munkaadók által szabott feltételek mellett. Ahogy e törvények eredeti célja a feudalizmus konzerválása volt, úgy segítették elő az új gazdasági rendszer, a kapitalizmus kifejlődését.

Az abszolút monarchia létrejöttét segítették elő a reformáció elterjedése is, mely szintén lényeges eltéréseket mutatott az európai hitújításhoz képest. Angliában a reformáció elsősorban politikai tett volt, a király és a vezető rétegek a maguk uralmi szervezetét akarták erősíteni az egyház átszervezésével és egyúttal saját hatalmukat növelni, az egyházét gyengíteni az egyházi birtokok felosztásával is. A római egyházzal való szakítás tehát politikai és anyagi alapokon nyugodott. VIII. Henrik belpolitikai kérdésekben szabadabb mozgást, a pápának az egyházi jövedelmekből fizetett rész megtagadásával pedig anyagi helyzetének stabilizációját remélte elérni. Az Angliai reformáció kevésbé erős ideológiai áramlat volt, mint az európai, és ennek

megfelelően viszonylag nyugodtabb körülmények között zajlott le, mint a kontinensen, annál sokkal rugalmasabban követte a politikai változásait. Nem véletlen, hogy nem tudott sem a katolicizmus, sem a protestantizmus döntő győzelmet aratni. Az angol királyok bábáskodása mellett kialakuló új egyház, az anglikán egyház, tartalmát tekintve a kettő között helyezkedik el, függetleníve magát, mind az egyiktől, mind a másiktól, de mindkettő tartalmát úgy használja fel, hogy pillanatnyi érdekeinek megfelelően több irányban tudja magyarázni.

Összefoglalva az eddig vizsgáltakat megállapíthatjuk, hogy bár a XVI. században Anglia még nem volt nagyhatalom, de már elindult a csucsra vezető úton. Lakosainak száma alig négymillió, ez messze elmaradt az európai vezető országok lélekszámától, Spanyolországétól és Franciaországétól. Az erőtartalékok azonban már megvoltak és ez elsősorban azt jelentette, hogy Anglia más utakat járt a gazdasági fejlődés terén minő szomszédai. A feudalizmus végzetes vereséget szenvedett a "rózsák háborújában", a Lancaster és York ház harcaiban. A Tudor ház uralma alatt - elsősorban a dinasztia alapító VII. Henrik érdeméért - kialakult egy új nemesi réteg, amely feltétlenül királyhű, de már nem születésének előjogaként nemes, hanem vagyonának elismeréseként. A királyi hatalom megszilárdulásával Anglia lassan nemzeti állammá vált. A parlamentarizmust a királyi hatalomnak nem állt érdekében felszámolni, hiszen ez a parlament már engedelmes eszköze volt a koronának. Az abszolút monarchia és a

parlament szövetségét végül is a reformáció pecsételte meg. A harc ezen a téren is súlyos volt és kezdetben csak gazdasági téren tudott az anglikán reformáció a középkori egyházi viszonyokkal leszámolni. Az ideológiai vereséget, csak Erzsébet uralkodása alatt mérte a veszedelmes ellenfélre. A kolostori földek kisajátításában érdekelt középrétegek segítették átvészelni Mária katolikus restaurációjának öt évét, de az igazi győzelmet a katolikus reakció felett, csak Stuart Mária elítélése és kivégzése hozta meg 1588-ban. Elsősorban azért, mert a katolicizmus és a protestantizmus nem a két királynő személyes trónviszályát testesítette meg, hanem a szellemi irányzat összeecsapását jelentette. /Kiemelés magamtól old./ Ebből pedig a protestantizmus került ki győzelmesen, mert az ellenpárt nem megakadályozni, sem megtorolni nem volt képes a skót királynő halálát. Még a Jakab által irányított Skócia sem tett komolyabb diplomáciai lépéseket, ami aláhuzza azt a tényt, hogy a szigetországon belül az anglikán-protestáns egyháznak már nem volt számottevő ellenfele.

Anglia tőkés irányu fejlődése, mint az előbbiekben is láttuk rendkívül erőteljes volt. /A mezőgazdaságban a pénzjáradék formáinak megváltozása, és a bekerítésekkel felszabaduló munkaerő megteremtették a kapitalista termelés feltételeit, a gyapjuexportból beáramló haszon és az a tény, hogy a továbbra is mezőgazdasági termeléssel foglalkozó területek az iparosodó rétegek ékelmiszer ellátásának bázisai lettek az eredeti tőkefelhalmozást

segítették elő./ A királyi hatalom mindig számíthatott erre az erőre. Különösen a hadiipar jelentett komoly támaszt, de az abszolutizmus nem kényszerült a parlament által elfogadott adók mértékéhez szabni kül- és belpolitikáját. Erre sokkal jelentősebb anyagi fedezet biztosítottak a más jellegű jövedelmek. A vámilletékek és az áruforgalom területéről származó királyi monopóliumok sokkal inkább szerepet játszottak az államháztartásban, mint az egyenes adók.

A XVI. században Anglia, bár polgárosodik és a köznéprétegek vezető szerepe vitathatatlan - a polgárság és az új nemesség a dzsentri -, de azért még feudális állam. A dolgozó rétegek ellen hozott intézkedések - pl. a "véres törvények" - egyik részről elősegítették a kapitalizmus előretörését, másrészt - pl. a bekerítések ellen hozott rendeletek - a feudalizmus fenntartásának eszközei voltak. Az adófizető paraszt megtartása mind a korona, mind a földbirtokos nemesség létfeltétele volt.

Erzsébet uralkodása, Anglia mint nagyhatalom.

Az egyik legnagyobb választóvonalat Erzsébet kora jelentti Anglia történetében. Egyrészt uralkodása révén konszolidálódtak azok a politikai és gazdasági erők, melyeknek kavargása a dinasztia első királyai alatt indult meg, másrészt kiéleződtek azok a társadalmi feszültségek, melyek a század folyamán végbement életmódváltozás, a vallási kérdés mindvégig ellentmondásos volta, az arisztokrácia és a parlament viszonya, az angol abszolutizmus sajátosságai és a "bekerítések" okoztak. Fenntartva a szövetséget a középrétegekkel, kihasználva a reformáció előretörését a katolikus főurak elleni harcban, tájékozottságával a belpolitikában, időhuzó ravaszkodással a külpolitikában évtizedeken keresztül távol tudta tartani Angliát a világrengető bonyodalmaktól, és amikor elkerülhetlenné vált a nyílt összeecsapás a nemzetközi porondon, elfogadva a kihívást, nagyhatalomként vezette ki országát a harcból. Ebben a harcban azonban megerősödött az a burzsoáréteg, mely egyre növekvő hatalmát a felfedezések miatt átrendeződött kereskedelmi utak, a flandriai háboru miatt Angliába menekülő iparosok segítségével fellendülő, eddig elmaradott iparágak kihasználásának, és nem utolsósorban a királyi szövetségnek köszönhetett. Ez a réteg uralkodása végén szembefordult az uralkodónóval. Érdekközösségükön - melyre elődeik a királyi hatalmat felépítették - egyre nagyobb rés tátongett, az összeütközés a parlament keretei között zajlott le, a téma, melyben Erzsébet végül is engedni kényszerült, a monopóliumok megszüntetésének kérdése volt. A parlament

győzelme csupán látszateredményt jelentett, mert a monopoli-umok megszüntetéséhez a kormánynak sem ereje, sem lehetősége nem volt.

Erzsébet előtt számtalan megoldhatatlan feladat állt. A legfontosabb volt, hogy a Mária rémuralma alól szabaduló ország vallási hovatartozását tisztázza. Ennek eldöntése pedig bonyolult politikai kérdés volt.

Mint láttuk az abszolutizmus erősítésének fontos eszköze volt az anglikán egyházreform, mely látszólag az- zal kezdődött, hogy a pápa nem hagyta jóvá VIII. Henrik és első felesége válását, mire az angol parlament válaszul függetlenítette az angol egyházat Rómától. /12/ A szakítás- nak azonban ennél mélyebb okai voltak. A háttérben, mint már említettem, a nemességnek és a királynak az a törek- vése állt, hogy az egyházat a kialakulóban lévő abszolu- tizmus szolgálatába állítsák, valamint megszerezzék az egyházi birtokokat, visszatartva a pápai jöve-elmeket is. A másik befolyásoló tényező a külpolitika alakulása volt. VIII. Henrik az eddigi - spanyol - tehát katolikus - ori- entációt kívánta megszakítani és ehhez elengedhetetlen szüksége volt arra, hogy Aragóniai Katalintól, V. Károly császár rokonától, megszabaduljon. A pápa ellenállása vi- szont alkalmat adott a belpolitikai változtatásokra. "Véres Mária" rövid restaurációs kísérlete után Erzsébet- re várt a feladat, hogy az egyház átszervezésének ügyét lezárja /13/, mégpedig úgy, hogy ezzel ne támasszon maga ellen tömeges ellenséget, amely kezdetben amúgy sem szik- laszilárd trónját veszélyeztethette volna. Erzsébet vá-

laszthatott a katolicizmus és a protestantizmus között. Ő - kormányával egyetértésben, vagy annak befolyására - a kompromisszumot választotta. Ez pedig az anglikán egyház visszaállítása volt abban a formájában, ahogy az a VIII. Henrik szervezte egyházból VI. Edward uralkodása alatt kicsiszolódott. A történelem Erzsébetet igazolta, mivel így mindvégig megvolt a lehetősége a manőverezésre a katolikus és protestáns erők között. Csak így tudta elkerülni, hogy a vallási kérdés, mely az anglikán egyház államegyházzá törvényesítése után is csak elméletben lett megoldva, belpolitikai bonyodalmakat okozzon. A lakosság jelentős része ezután is a régi egyház hive maradt, más része viszont a puritanizmus egyre erősödő szellemi áramlatának pajzsa alatt fokozatosan szembefordult a hivatalos egyházzal és a tiszta kálvini tanok elfogadásáért, az egyház dogmáktól, mágiáktól való megtisztításáért szállt sikra. Ilyen körülmények között minden túl erőszkos fellépés ellenállást váltott volna ki.

Erzsébet el tudta fojtani a katolikus főurak összeesküvéseit, akik nagy ellenfelét Stuart Máriát kívánták a trónra segíteni. Hosszu ideig el tudta kerülni a spanyol beavatkozást, és támogatni tudta Flandria szabadságharcát anélkül, hogy nyíltan színt vallott volna.

Erzsébet másik feladata volt, hogy az apja által megindított pénz-devalvációt megfékezze, és a leromlott érméket kivonva a forgalomból a fizetési eszközt stabilizálja. A devalváció okozta károk felmérésével Sir Thomas Gresham-et, a londoni tőzsde későbbi megszervezőjét bizta

meg. A jelentés feltárja a VIII. Henrik által kiadott érmék nemesfém tartalmának csökkenését, de megvilágítja egyben a Hanza városok kereskedőinek nagymértékű befolyását az angol gazdasági életre. "Őfelsége a király /14/, érméi nemesfém tartalmát hat unciáról három unciára csökkentette. Ezáltal a váltópénz értéke 26 shilling 8 pennyről 13 shilling 4 pennyre esett, s ennek az lett a következménye, hogy Felséged minden jó minőségű aranypénze kiszivárgott az országból." - írta Gresham - "Azok a különleges privilégiumok, amelyeket a Hanza élvez, valamint a gyapjura és országunk más áruira vonatkozó kiviteli monopóliumok odaitélése a jelennek azok közé a legfontosabb és legégetőbb kérdései közé tartoznak, amelyekben Felségednek a közjó érdekében döntenie kell: soha többé nem szabad visszahelyeznie a Hanza néven emlegetett városok kalmárait privilégiumaikba, hiszen ez volt a fő oka annak, hogy Felséged országa és kereskedői a tönk szélére jutottak." /15/ Anglia külkereskedelmét 1551-ig ugyyszólván a Hanza közvetítette, hiszen az angol hajózás a XVI. század közepéig lényegileg a csatornára és a hazai partok mentére szorítkozott. A kincstár a komolyabb összegeket kitevő kölcsönöket is az ország kereskedelmét lebonyolító hanza-kereskedőktől volt kénytelen felvenni, hiszen a hazaiak a külkereskedelem gyengesége miatt kevésbé voltak tőkeerősek. Mivel a devalvációk miatt a pénz értéktelenedett, a kölcsönök törlesztésével a jó pénz kiáramlott az országból. A hajózás erősödése és a felfedezésekbe való bekapcsolódás, valamint a felfedezések révén

nyugatra, az Atlanti óceánra áttevődő kereskedelmi utvo-
nalak lehetővé tették a hazai kereskedők számára a kül-
földi áruforgalomba való intenzivebb bekapcsolódást, és
ezzel a saját haszon növelését. Egyre nyomasztóbbá vált
a Hanza "gyámkodása" az angol kereskedelem felett. Tovább
élezte a helyzetet az is, hogy a németalföldi szabadság-
harc kitörése miatt minden kereskedelmi kapcsolat meg-
szűnt Németalfölddel.

Erzsébet, mint dinasztiajének előző királyai, nagy
jelentőséget tulajdonított a kereskedelemnek, és igyeke-
zett a kereskedőréteg támogatását a maga számára megsze-
rezni. Emellett további előnyként, aktívan be is kapcsolo-
dott a kereskedelembé, mely jelentős nyereséget bizto-
sított állandóan pénzszükében lévő kincstára számára . E-
zért mindent elkövetett, hogy a hanza-monopóliumokat
visszaszorítsa, az általuk a kereskedelemre nehezedő hát-
rányokat kiküszöbölje. E próbálkozások az angol flotta
növekedését is maguk után vonták, melynek hadászati szem-
pontból is nagy jelentőségük volt. A hanza-monopóliumok
felszámolására csak a század végén került sor, de a de-
valváció által leromlott pénz értékállóságának helyreállí-
tása, és a pénz külföldre áramlásának megakadályozása
Erzsébet kormányának egyik fő cselekedete volt. 1560-
ban Devonatta az összes érméket, cserébe kifizették an-
nak majdnem teljes ezüstértékét új pénzben. Az intézkedés
hatása az volt, hogy az árak nem emelkedte tovább, hanem a
meglévő magas szinten stabilizálódtak. Ez az anyagi stabi-
lizáció végleg megszilárdította a burzsoázia helyzetét,
ami annál is fontosabb, mivel nyitányát jelentette a Spa-

nyolország elleni, később fegyveressé teljesedő összezapásnak, melyet a két ország a világpiacok feletti uralomért vívott./16/ A pénzforgalom rendezése, majd a Gresham által alapított londoni tőzsde keretei között való szabályozása lehetővé tette, hogy Erzsébet a külföldi kölcsönök helyett alattvalóinál keressen és kapjon hitelt. A jó pénz, a kereskedelem kiszélesítésével felszaporodó tőke, majd a flandriai háboru miatt számos flamand kereskedő Londonba telepedése egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy London Európa legjelentősebb piacainak sorába emelkedjen. /17/

Erzsébet uralkodása alatt bizonyos mértékig enyhült a "bekerítések" által okozott társadalmi feszültség is. Az angol gyapju iránti kereslet a XIII.században már jelentős szerepet játszott az ország életében. A kivitel növekedése /18/ elősegítette a juhtenyésztés fejlődését. A földesurak áttérve a földművelésről a jövedelmezőbb gyapjutermelésre, a közföldeket kezdték elfoglalni és legelőkké alakítani. /19/ A gyapjuexport lehetőséget adott, hogy a külpolitikában kényszerítő eszközként használják fel. Az angliai gyapju és félnyers posztó kimaradása esetén a németalföldi textiliparosok ezrei maradtak munka nélkül. Ezt használták ki az angol királyok arra, hogy ha Flandria feudális uralkodó osztálya fő hűbéruraihoz, a francia királyhoz, próbált ragaszkodni, az angliai export letiltásával a néptömegeken keresztül gyakoroljanak rá nyomást. /20/ Csak a száz éves háboru befejezésével, az angol hódító tervek végleges kudarca után szűnt meg a gyapju külpolitikai

szerepe, és az export támogatása helyett a hazai posztóipar védelme vált állandó gazdaságpolitikai alapelvé. Más oldalról viszont a "bekerítések" a századok folyamán mind fenyegetőbb mértéket öltöttek. A föld nélkül maradt parasztok ezrei az ország munkanélküli rétegét dagasztották. Ennek társadalmi és gazdasági veszélyét a Tudor dinasztia királyai - mint láttuk - rendeletileg igyekeztek elhárítani. A XVI. század második felében a szövetségexport átmeneti nehézségei és a növekvő élelmiszer szükséglet következtében sok legelőt újra felszántottak, ez lényegesen csökkentette a munkanélküliek számát és valamelyest csillapította a "bekerítések" körül tomboló harcok hevességét. A bekerítések nem állnak le az élelmiszerszükséglet növekedésével, csak a fejlődés iránya változik meg. A bekerített föld nem juhlegelő, hanem szántóföld lesz. Ez viszont nagyobb munkaerőfelszívó képességével járult hozzá a gazdasági nehézségek korrekciójához. /Bár a gazdasági fejlődés ismétlődő fázisainak lehetünk tanúi, ez az időszak mégsem jelent egyértelműen visszatérést, hiszen a mezőgazdasági termelés egy magasabbrendű, intenzívebb formája következik./ Az Erzsébetkor viszonylagos békessége és prosperitása részben ennek köszönhető. /22/

Kényes politikai helyzetet teremtett Erzsébet és kormánya számára Stuart Mária skót királynő trónkövetelőként való fellépése, majd skóciai bukása után Angliába érkezése is. A két királynő összeütközése nem két személy, nem is pusztán két ország, hanem két ideológia:

a katolicizmus és a protestantizmus európai méretű közdelme volt.

Mária, mint VII. Henrik dédunokája, a katolikus világ szemében a törvénytelennek nyilvánított Erzsébet ellenében az angol trón jogos örököse volt. Ferenc francia trónörökösrel - a leendő II. Ferencsel - kötött házassága alkalmával fel is vette az "Anglia királynője" címet, és később minden okiratában "Regina Franciae, Scotiae, Angliae et Hibernae"-nak nevezte magát. Királyi férje halála után visszatért Skóciába, mire megindult a nagyhatalmak versengése kezének - és ezzel szövetségének - elnyeréséért. Nem kevesebbről volt szó, minthogy Skócia Franciaországtól elszakadva Spanyolországnak, vagy Angliának nyujt e politikai támogatást. Még Erzsébet is megkísérelte házassági kötelékekkel udvarához láncolni nagy ellenfelét, Robert Dudleit Leicester earljét ajánlva számára férjül. Amikor pedig Mária rövid, de kalandos uralkodása után /1560-1567/ Angliába menekült, várfogságban tartotta, amig szükségét érezte, hogy a volt uralkodó személyével befolyásolja az európai politikát, és csak akkor küldte vérpadra, amikor bizonyossá vált, hogy Anglia el tudja háritani a skót királynő halálát ürügyként felhasználó Spanyolország támadását.

Az Erzsébet - kori Anglia társadalmának szerkezete,
az új arisztokrácia kialakulása.

A XVI.-XVII. század folyamán - mint láttuk - európa-szerte létrejöttek az abszolút monarchiák. Ennek klasszikus formája, amikor az uralkodó a hatalmat az egész közigazgatás területét behálózó, csak az uralkodótól függő hivatali apparátus által gyakorolja. A feudális uralkodó osztály önkormányzati szerveit a kormányzásból kirekesztve dönt mind bel-, mind külpolitikai kérdésekben és e szervek szavukat kizárólag a király által kért adók megajánlása esetén hallathatják. Ennek azonban jóformán semmi politikai jelentősége sincs, az uralkodói hatalmat nem csorbitja, csupán arra ad alkalmat, hogy a nemesség fontosságának tudatában kiváltságaival kérkedhessen. A nemesség akkorra már mindenütt kivívta az adómentességet, így az adók megszavazása egyet jelentett a földművelő nép adójának kivetésével. Az uralkodó osztály, melynek lehetősége volt az anyagi terheket áthárítani a dolgozó rétegekre, nem jelentett komoly ellenállást a növekvő uralkodói egyeduralom ellenében. Az uralkodó hatalmának biztosítására a feltörekvő polgárság támaszkodott ugyan, de őket ugyanolyan kiméletlenül kiszipolyozta, mint a jobbágyokat, amit legfeljebb a "szövetség" fejében nyújtott csekély védelem ellen súlyozott némiképp.

Egészen más volt a helyzet Angliában. Az első Tudor, VII. Henrik, fegyverrel szerezte meg a hatalmat egy olyan ország felett, melynek feudális hadseregét szétforgácsolta a belháború. Fizetett hivatalnoksereggel nem rendelkezett, és mivel mindenekelőtt a kincstár zilált anyagi

helyzetét kellett rendeznie, a bürokrácia megszerzésére kellő bázis híján nem is nyílt lehetősége. Ezért elődei útját járva középkori módszerekkel kormányzott, a vidéki közigazgatást a fizetetlen békebiróságokra bízva, és csak a felső biráskodást és a korona jövedelmeinek kezelését hagyva egy fizetett, szűk hivatalnokcsoport hatáskörében.

Ebből adódott, hogy az angol parlament politikai súlya - megkülönböztetve azt a kontinens többi parlamentjétől - abban gyökeresedett, hogy a közigazgatást intéző békebiróságok éppen azokból a dzsentrikből kerültek ki, akiknek képviselői az alsóházban is a döntő többséget képviselték. Mivel pedig Angliában a nemesi adómentesség nem vált általánossá, mint Európában, és így a nemesség az adóterheket nem tudta a földművelő jobbágyra áthárítani, a nemesi osztályt képviselő dzsentri követek az adómegszavazás korlátozásával saját anyagi hasznuk mellett az ország népét is védelmezték, visszaszorítva bizonyos mértékig az abszolút királyi hatalmat. A parlament hatalmának növekedése előidézte, hogy az uralkodónak az ellene forduló alsóházat egy királyhű felsőházzal kellett ellensúlyozni. A "rózsák háborújában" megritkult, de feudális jogait körömszakadtáig védelmező arisztokrácia, akit magát is érintette a királyi adózás terhe, korántsem volt megfelelő politikai bázis. VIII. Henrik a kolostori földek elkobzása után a javak zömét a régi arisztokrácia tagjainak lekötésére, és egy új arisztokrata réteg kiemelésére használta. Politikáját Erzsébet nemcsak folytatta, de tovább is fejlesztette oly módon, hogy az egyházfőse-

get magának tartva állandó ellenőrzést gyakorolhatott és irányítási lehetőséget nyert az államegyházzá elfogadott anglikán egyház felett, mely így fontos hatalmi eszközzé, a püspöki karon, a közép és alsópapságon keresztül a közvélemény befolyásolójává, sőt irányítójává lett. Az egyházi földek megnyirbálását Erzsébet nem folytathatta nyíltan, mert a további szekularizáció a püspöki kar felszámolásához vezetett volna, melyet az alsóház kálvinista tagjai egyre nyíltabban sürgettek. Erzsébet viszont az egyházat csak annyira kívánta gyengíteni, hogy kézbentartva felhasználhassa. Egy teljesen szétroncsolt szervezet komolyabb politikai manőverezésre nem lett volna alkalmas. Az egyház ilyenmódon való megóvása természetesen nem gátolta az uralkodót abban, hogy az egyházi javakat törvénytelen eszközökkel és jogi ravaszkodással megcsapolja. /23/ A felszippantott jövedelmekkel tovább erősítette az új arisztokráciát. Az egyházi jövedelmek megnyirbálása hamarosan túllépte a hasznos kereteket. Egyre biztosabb jövedelemforrást látva benne a kincstár, egyre jobban kiszipolyozta, és Erzsébet uralkodásának második felében mindinkább láthatóvá vált e politika következménye. Az egyház jövedelmeinek elvonását többszörösen is megsínylette. Az első papság és a középpapság rohamosan elszegényedett, elvesztette társadalmi megbecsülését. A püspöki kar tagjait a püspökségek jövedelmeinek csökkenése miatt fokozatosan a társadalom elsőbb rétegeiből kerültek ki. /24/ Ez az átcserélődés, és az egyház általános elszegényedése hatalmának teljes megsemmi-

süléséhez és a papság szellemi színvonalának lezüllesztéséhez vezetett. A valamikor dugazdag egyház, a szellemi élet irányítója és példamutatója a jelentéktelenségbe süllyedt.

Nem szilárdult meg az arisztokrácia helyzete sem. A királynő támogatása ellenére, az egyháztól elkobzott, vagy jogi spekulációval megszerzett vagyon birtokában is csak ideig óráig tudta anyagi helyzetét az egyre nagyobb fényűzés és nem utolsósorban a hivatalviseléssel járó - hiszen fizetést nem kapott érte - kiadások fedezését biztosítani. Alig tíz évvel Erzsébet trónralépése után a főnemesség egyes csoportjainak elégedetlensége, a katolicizmus, vagy a trónkövetelő Stuart Mária támogatása ürügyén uralkodónőjük ellen fordult. Ezek a főúri lázadások merőben más természetűek voltak, mint a "rózsák háborúja" alatti összeesküvések. Megvizsgálva a résztvevők személyét kiderül, hogy a háttér minden esetben az eladósodás, tehát anyagi jellegű. /25/ A főnemesei csoportok erőszakkal akartak nagyobb részt kapni a kormányzásból és a vele járó jövedelemszerzési lehetőségekből.

Az alsó néprétegekről az előző fejezetben már részletesen szóltam. A parasztság s a városi polgárság fejlődése szorosan összefüggött a gyapjútermeléssel és annak politikai hatásával. Nagyon fontos azonban a kereskedőréteg alakulása. A kereskedőréteg meggazdagodása Anglia számára az anyagi biztonságot, a mindenkori kölcsönök lehetőségét jelentette volna. A kereskedőréteg viszont nemcsak a városi polgárságból került ki, hanem az arisz-

tokrácia soraiból is. Bevételeik jelentős hányadát a monopóliumok birtoklása biztosította. Ezért a monopóliumok kérdése Erzsébet uralkodásának második felében már a belpolitika egyik jelenetős kérdésévé lépett elő.

Mint már szó esett róla, a pénzstabilizáció után Erzsébet egyre nagyobb mértékben támaszkodott a hazai kereskedelmi tőke hitelnyújtási lehetőségeire. Természetes, hogy a kereskedőréteg csak export - import monopóliumok fejében volt hajlandó kölcsönöket biztosítani. Az autarkiára törekvő konzervatív gazdaságpolitika a tőkével szemben bukásra volt ítélve, s egyre több monopólium megadására kényszerült. A parlament Erzsébet uralkodásának utolsó éveiben határozottan fellépett a monopóliumok ellen, követelve, hogy a királynő vonja vissza a szabadalmakat, amit az meg is ígért, de teljesítésére nem került sor, sőt számuk a Stuart uralkodók alatt a XVII. század első felére tovább nőtt. A monopolizáció növekedése I. Jakab uralkodása alatt végső soron az arisztokrácia anyagi helyzetének megszilárdulásához vezetett. Már Erzsébet is megjutalmazta egy-egy hívét valamelyik áru kereskedelmének kizárólagos jogával, de az arisztokrácia betársulása a monopolizált vállalkozásokba csak a századforduló után vált általánossá. A monopóliumok nyereségéből a korona biztos jövedelemhez jutott, ami arra indította a kormányt, hogy a vámok kezelését is bérlőtársaságokra ruházza, megtakarítva az adminisztráció költségét, és megszüntetve a hivatalnokok visszaéléseinek lehetőségét. A vámreformot Burgley fia, Salisbury earlje hajtotta végre 1604-ben./26/

E lépés mindinkább elősegítette a kereskedőtöke és az arisztokrácia közeledését, az arisztokrácia és vele együtt a monarchia anyagi helyzetének javulását. Az arisztokrácia egyre kevésbé volt rászorulva a földjáraadéokra, nem kényszerült hosszulejáratu bérletekben lekötöni, vagy adóssággal megterhelni birtokait. Így szabadabban gazdálkodhatott, aminek következtében mezőgazdasági befektetései jövedelmezőbbekké váltak. /27/

A monopóliumok "uralma" azonban egyéb következményekkel is járt. Mig Erzsébet kormánya azzal a politikai céllal engedélyezte, hogy a parlament által megszavazott egyenesadók ne jelenthessék az államháztartás alapját, és így ne legyen kénytelen annak mértékéhez szabni külpolitikáját, Jakab a parlament adómegszavazásának megkezdésével, kizárólag a pénzembereknek adományozott monopóliumok ellenszolgáltatásaival igyekezett bevételeit növelni. Abszolutista kísérlete, mellyel a parlament háttérbe szorítására törekedett, majd az erzsébeti egyházpolitika felemás orvoslása, végső soron az abszolutizmus válságának kibontakozását siettette.

Az angliai reneszánsz.

A XV. században a polgári fejlődés élén álló Itáliában a reneszánsz kultúra talaján kibontakozott a feltörekvő polgárság ideológiája, a humanizmus. Elsősorban úgy keletkezett, mint a reneszánsz irodalmi vetülete. A középkori feudalizmus ideológiája ellenében a szellem szabadságát hirdette, a skolasztikával a valóság megfigyelésén alapuló tudományt állította szembe.

Az angol irodalom reneszánsz korát a XV. század végéről a XVII. század elejéig szokták számítani, tehát tágabb értelemben a Tudorok uralma idejére. A reneszánsznak természetesen Angliában is voltak előzményei, és nem nélkülözte a fejlődés megelőző szakaszait. A normann hódítással a francia műveltség vált uralkodóvá, mely évszázadokra háttérbe szorította a nemzeti nyelvű irodalmat. Az angol költészet csak nagyon nehezen talált magára. A középkori irodalmi emlékek arról tanuskodnak, hogy az angol nyelv nehezen idomult a francia verselés szigorúan megszabott rendjéhez. Csak a XV.-XVI. század fordulóján alakult ki az egyéni stílusangol költészet. A kibontakozó irodalom gazdagítására a humanisták meghonosítani igyekeztek az antik görög-latin formákat is, de mindinkább bebizonyosodott, hogy az angol nyelv nem alkalmas az időmértékes verselésre. Helyette a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásán alapuló ritmus lett az angol prozódia alapjává. /29/

Angliában a reneszánsz kezdete egybe esik a középkorból az ujkorba való átmenet időszakával. Egyik oldalon vi-

rágóztak a feudális maradványok, az udvar feudalizmust menteni igyekvő, avult gazdaságpolitikája miatt, a másikon a kibontakozó kapitalizmus csirái jelentek meg. Az új nemesség és a polgárság növelte gazdasági hatalmát, a felfedezésekkel feltárt új tartományok kincseivel vagyoniát, a spanyolokon aratott fényes győzelemmel nemzeti öntudatát gyarapította. A megváltozott társadalmi körülmények között, a gazdasági - társadalmi fejlődés sajátosan angol talajon virágzott fel a reneszánsz kultúra, mely a királyi udvar, a nemesség és a polgárság körében egyaránt támogatóra talált. /30/

Az angol reneszánsz önálló képződmény, bár az olasz és a francia reneszánszból jelentős ösztönzést kapott. Az angol reneszánsz eltérését a többi nyugati országban megmutatótól az okozza, hogy az egyre inkább megerősödő és elterjedő puritanizmus a szellemi és általában a kulturális életre is rányomja bélyegét. A reneszánsz áramlat ütközik a puritán vallásos egyszerűséggel. Ez, mint látni fogjuk, az angol dráma kialakulására és erőteljes, de egyedi emberábrázolási módjára is döntő befolyást gyakorol. Az a fáziseltérés, mely az olasz, francia és angol reneszánsz fejlődése között megmutatkozik, azzal a fejlődési eltéréssel meggyarázható, ami a szigetország és a kontinens között gazdasági és társadalmi téren is kimutatható. Egyik sajátossága az, hogy a képzőművészetek háttérbe szorultak és az irodalom, ezen belül is a drámairodalom, vette át a vezető szerepet.

A barbár nyersséget, a középkor maradványát, gyorsan beborította az újfajta műveltség, de a királyi udvar

ragyogása, a széles rétegek jómódja sem tudta eltakarni a véres eseményeket: Stuart Mária kivégzését, vagy Essex gróf vérbefojtott lázadását, a "véres törvényekkel" fékentartott tömegek nyomorát. A lopásért kijáró halálbüntetés ellen Morus Tamás is felemelte szavát Utópia című művében. Idézett részlete nagyon jellemző a reneszánsz ember gondolkodásmódjára, aki logikusan bírálja a törvényhozás középkori elmaradottságát.

"... nincs, aki ne tudná, hogy miért képtelen, sőt veszedelmes az államra, ha ugyanugy büntetjük a tolvajt, mint a gyilkost. Amint a gonosztevő átlátja, hogy ugyanakkora veszély fenyegeti, ha csupán lopásért ítélik el, mintha ezenkívül még gyilkosság is rábizonyul, már ez az egy meg-gondolás is ráveszi, hogy meggyilkolja azt, akit különben csak kirabolt volna. ..." A gyilkosság nagyobb biztonságot is nyújt és nagyobb lehet a reménye, hogy a gaztettet eltitkolhatja, ha szemtanuját elteszi láb alól." /30/a/

Tény azonban az, hogy a Tudorok által teremtett belső béke és rend, mely különösen Erzsébet uralkodása alatt hozta meg gyümölcsét, megnyitotta az utat a művészetek számára. Az is természetes, hogy a művészeti ágak közül az indult leginkább fejlődésnek, amely a legszélesebb tömegekhez szólt, melyet a legtágabb műveltségi határok között mozgó emberek tudtak élvezni és megérteni. Ez a műfaj a dráma volt.

A drámairás törvényszerűségei - lásd a 2. old.-és a puritanizmus ráirányuló erkölcsi és szellemi hatása - lásd . old. - alkalmassá tették e műfajt arra, hogy

valóban a művelt és az egyszerű ember közkincsévé vá-
jon. Különösen ha olyan mester kezében született mű-
vek kerültek a színpadra, mint W. Shakespeare.

A politikai és társadalmi élet megjelenése Shakespeare műveiben.

Az alóbbiekben említett törvényszerűségeket természetesen Shakespeare műveiben is megtalálhatjuk. Shakespeare sem hunyhatott szemet kora eseményei felett, és bár nyíltan nem mondhatta ki véleményét, talán nem is akarta kimondani, drámái hiven tükrözik az angol társadalom átalakulásának képét. Művein felismerhetjük a reneszánsz drámák jellegzetes vonásait, hogy az író bármilyen témát dolgoz is fel, mindig a maga korát, a maga társadalmát ábrázolja.

Ha Shakespeare műveinek kronológiai sorrendjét megvizsgáljuk, azonnal szemünkbe ötlük, hogy míg pályája 1600-ig terjedő szakaszában - nevezzük első szakasznak - főleg Anglia történelme foglalkoztatta, melyet a királydrámák elevenített meg /az ekkor keletkezett vigjátékokat és a később megírt, erősen vitatott utolsó királydrámát, a VIII. Henriket most hagyjuk figyelmen kívül!/, addig az 1600-tól kezdődő szakaszában - nevezzük második szakasznak - majdnem szakadatlan sorban írta a nagy tragédiákat. A történelem helyett az emberi nagyság tragikumát látta meg az emberi életben. Vajon mi okozta ezt az irányváltozást? Feltételezhetően az, hogy midőn befejezte nagy művét, és a királydrámák sorában megörökítette Anglia történetét a száz éves háboru és a "rózsák háboruja" korszakában, Tudor Henrik trónralépésétől már nem volt célszerű, de az öregedő királynő kormányzási módszereinek megváltozása miatt nem is lett volna tanácsos folytatni a törté-

nelmi fejtegetést, nyíltan véleményt mondani a korabeli Anglia társadalmáról. Nem maradt más hátra, mint emberi sorsokba burkolni mondanivalóját. Természetesen a királydrámákban is a XVI. századi reneszánsz Anglia képe jelenik meg, de ez az ábrázolás még bizonyos fokig ösztönös, amit bizonyít az a tény is, hogy e művekben a társadalomfejlődés távolról sem folyamatos. Azt azonban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy Shakespeare korának társadalmát éppen a királydrámákban rajzolta meg a legvilágosabban. Míg később a tragédiákban a finom árnyalt alakok jellemének alakulásával mutatja be a hatalmi harcot, az udvari intrikákat, a társadalmi érdekközösségeket és érdekellentéteket, itt még nagyvonalúan, durvább vésővel faragva, teljes osztályokat, rétegeket mintáz meg. Az egyének aprólékos kidolgozása még nem vonja el a figyelmet a mű hőseinek hovatarozásáról.

Ebben a környezetben, ilyen körülmények között írta meg Shakespeare életművét. Munkásságának első szakaszát, mint már megállapítottam, a királydrámák megalkotása tölti ki. A történeti dráma, vagy krónikás színjáték, közismert néven királydrámák, az angol reneszánsz jellegzetes, új műfaja volt. Shakespeare királydráma sorozata bemutatja az anarchia, az egymást pusztító erők és szenvedélyek vak tombolását, felhívta a kortársak figyelmét arra a veszélyre, melyet mindez az államra zúdíthat. Nagyszabású képet festett a hatalom megszállottjairól, és utolsó kép-ként dicsfényel övezi Tudor Henrikát, Richmond herceget, aki megszabadította Angliát a vért árasztó belháborútól./31/

Shakespeare úgy érzi, hogy Angliára köszöntött a béke korszaka, melynek záloga a szilárd központi hatalom. Elérkezett az áhitott rend, semmi sem állhat a fejlődés útjába.

" ... most Richmond és Erzsébet, a két
Királyi ház igaz örököse
Isten szép parancsára egybekeltek,
S utódjaik - ha Isten úgy akarja -
Mosolygó békét hoznak a jövőnek,
Gazdag napokat, vig bővelkedést.
Igy hozunk gyógszert Anglia sebére -
Isten mond áment és élni kezd a béke."

Shakespeare hódolattal nyilvánítja a leendő VII. Henriket, a Tudor dinasztia megalapítóját, az angol korona jogos várományosának, holott Richmond hercegének, azon kívül, hogy a bosworthi csatában legyőzte III. Richardot, semmi jogcíme nem volt a trónra. /32/

Az elemzés könnyítése végett a kronológiai sorrendet kell választanunk. Egyrészt azért, mert a keletkezési időpont annyira közeli, hogy a történelmi események tükrözése értelmében nincs jelentősége. Másrészt az a korszak, melyet átölel - a száz éves háború - jobban érthető, ha az eseményeket időrendi sorrendben fogjuk valla-tóra. A királydrámák egyikét sem szabad a történelmi fejlődéskép a shakespearei elgondolás egészéből kiragadva vizsgálni! A százéves háború, de főleg a "rózsák háboruja" olyan köztudatban élő és hatását a XVI. században is éreztető eseménysorozatként ált a korabeli színházlátogató

emlékében, mely indokolttá tette, hogy e vérzivataros időszak a költő tollára kerüljön, és a mult eseményei sokban emlékeztették a kor eseményeire. Emlékeztették a költőt, a nézőt egyaránt és emlékeztette a költő a nézőt. Shakespeare sokszor keres rá lehetőséget, hogy megszólaltassa a nép véleményét nyíltan, de sokszor csak a saját véleményét, esetleg megsejtését, ráérzését burkoltan. A királydrámák sora nemcsak az angol történelem egy nevezetes korszakának képeskönyve, - talán nem olyan élesen, nem olyan hatalmas erővel, mint a nagy tragédiák -, de társadalomkritikája is. Birálata annak a kornak, melyben játszódik, és birálata a költő korának is. Shakespeare műveinek elemzéséhez és az összevetéséhez a két korszak - a keletkezés és a történelmi esemény korszaka - között, néhány mondatban össze kell foglalni a százéves háboru okait és körülményeit is. A XIV. században Angliában és Franciaországban a királyi hatalom a kisbirtokos nemesség és a városok támogatásával a feudális szétdaraboltság leküzdéséért és a feudális abszolútizmus megszilárdításáért harcolt. A francia reakció Angliában, az angol reakció Franciaországban talál támogatásra. Ez a tény még jobban kiélezte az ellentéteket, és a két ország belső társadalmi harcai a két ország közötti háboruvá alakultak át.

Az ellentétek a legélesebben Flandria hovatartozásának kérdésében csaptak össze. A francia királyok törekvése az ország egyesítése mellett arra irányult,

hogy fennhatóságukat kiterjesszék az Angliával gazdaságilag összefonódott és jelentős iparral rendelkező Flandriára. Az angol kormány viszont dinasztikus igényt támasztott a francia koronára és ezzel igyekezett megszerezni, majd szentesíteni az angol uralmat Franciaországban. A háboru kitörésének közvetlen oka az volt, hogy a francia királyok beavatkoztak Flandria belügyeibe, ezzel megsértve az angol érdekeket. Korlátozták a flamand városok kiváltságait és ezzel hátráltatták az angol gyapjukehozattal szorosan összefüggő flandriai iparifejlődését. Flandria kormányzója elrendelte a Flandriában tartozkodó angol kereskedők letartóztatását, mire az angol kormány beszüntette a gyapjuexportot. Erre a flamand városok fellázdak a francia uralom ellen.

III. Edward király e felkelésre támaszkoca üzent hadat Franciaországnak 1338-ban. Az alapvető okot természetesen nem ez, hanem Anglia belső problémái szolgáltatták. A sok sikertelen, vagy csak kevés eredményt hozó háboru Wales, Irország és Skócia ellen és a felgyülemlett erőtartalékok levezetésének szükségszerűsége szolgáltatott okot a háboru kitörésére. A főnemesség és a nemesi középrétegek harci vágyát és zsákmányéhségét szolgálta a harc levezetni.

A háboru három nagy hullámban folyt le. Az elsőnek csúcspontja az 1346-ban Crécy-nél és 1356-ban Poitiers-nél /III. Edward uralma alatt/ aratott győzelem, a második csúcspont 1415-ben Azincourt-nál aratott győzelem.

/V. Henrik uralma alatt/ majd 1428-ban Orleans felszabadításával kezdődő francia hadjárat, melynek eredményeként Anglia elveszíti a teljes hódítást és csak Calais marad angol ellenőrzés alatt. Az egy évszázados harc a belső bajok - mind angol, mind francia részről - elnapolása, ideiglenes orvoslása mellett nem hozott maradandó politikai eredményt. A belpolitikai tényezők között feltétlenül meg kell említeni - mivel a cél éppen Shakespeare műveinek vizsgálata - hogy ebben a háboruban elhullott nemesség holttestein emelkedhetett fel a Tudorok csillaga, az az abszolutista uralom, mely a XVI. század Angliájának képét meghatározta.

A János király nem tartozik a remekművek közé, de már éles körvonalakban megmutatkoznak mindazok a motívumok, amelyek Shakespeare históriáit és a polgárháborútól felvult Anglia történetét mozgatják. E motívumok között elsőhelyen áll a dinasztia további sorsának kérdése, mely az erzsébeti kor egyik legfőbb problémáját jelentette. Mivel a trónutódlás kérdése az utolsó pillanatig nem oldódott meg, ez a motívum végigvonul Shakespeare minden királydrámáján, sőt még a nagy tragédiák egyikét-másikat is érinti. E téma igazán a János király eredeti forrásának megjelenésekor lehetett időszerű, de Shakespeare változatlanul meghagyta, sőt ki is élte, mert az utód nélküli Erzsébet öregedésével mind könnyörtelenebbül vetíti előre ismét árnyékát a trónutódlás és a megoldásával járó esetleges polgárháboru réme.

Shakespeare szinte nyomról nyomra ragaszkodott a forrásmunkához. /A névtelen szerző művét egyes kutatók Green munkájának tulajdonították./ Nem is nagyon érthető az időbeli elhelyezés a többi királydráma között. A sorrendben következő II. Richard /1377-1399/ és János király /1199-1216/ uralkodása között több, mint másfél évszázad van. A többi királydráma viszont időbelileg folyamatos. A János király szerkezetileg meglehetősen zilált, de a sok költői szépség mellett Shakespeare elhint néhány ragyogó történelmi megfigyelést is. A keletkezés időpontja a kutatók egybehangzó véleménye szerint 1596. A két fő motívum - a zsarnokság sajátos erzsébetkori problémája és az egyház kérdés - szolgáltatja a János király időszerű politikai, társadalmi alapját, ezek adták Shakespearenek a közvetlen ihletet a dráma megírására. /Lutter Tibor Sh. összes művei, Európa 1961. János k. jegyzetek./

A Habsburg birodalom és nem utolsósorban a spanyol Habsburg ág, kendőzetlen kritikája a III. felv. 1. szín néhány sora

" Ausztria ...
Te mindig az erősb félen erős!
Kalandor te, ki nem harcolsz soha,
Csak ha szeszélyes urnőd, a Szerencse
Melletted áll és biztosít!"

Joggal bírál Shakespeare 1596-ban, hiszen II. Fülöp királyt a Spanyol birodalom urát 1589-ben hosszú és halogató előkészület után, de a félelmetes tuleróvel biztosra

vett győzelem reményében Anglia ellen indított hódító háborujában valóban elhagyta "szeszélyes urnője, a Szerencse." A korabeli nézőn e szavak hallatára átlebbenhetett a nemzeti öntudat érzése, melynek Shakespeare a dráma zárószavaiként szintén hangot ad, emlékeztetve a világraszóló győzelemre, melynek eredményeként hazája elindult a tenger ura pozíciójának megszerzése felé vezető uton.

" Még nem borult, nem is fog Anglia
kevély hódító lábához borulni,
míg önmagába tört nem dőf, soha. "

A János király még két részletét érdemes kiemelni. A III. felv. 1. szín néhány sorával Shakespeare az Egyház és Anglia nagy párviadalát jeleníti meg. János király válasza Pandof bíboros felszólítására, hogy térjen meg a pápa fennhatósága alá /János még nem lépett ki a katolikus Egyházból, csak ellenszegült a pápai akaratnak az egyházi adó megtagadásával és Canterbury érsekének elmozdításával/ egyben az abszolutista uralkodó hitvallásának is hangot ad. Ez sokkal inkább vonatkozott Erzsébet uralkodására, mint János királyéra. Hiszen János csak második Isten és a Pápa után, de Erzsébet, aki az anglikán egyház feje, a vallási filozófia szerint is Isten után az első.

János király: "..... dézsmát, adót
Nem szed olasz pap tartományimon,
De mint az Ég után fő mi vagyunk,
Utána e fő-fő hatalmat is mi
Fenntartjuk ott, hol mi országolunk,
Egyéb halandó kéz segélye nélkül.
Vidd válaszul ezt a pápának, és
Mellőz nevünkben minden hódolást."

Shakespeare nemcsak kifejti az abszolút uralkodó lényegét, de bírálja is azt a katolikus egyházat, melynek fennhatósága alól a Tudorok kimentették Angliát. Ez már egyaránt vonatkozik János király korára és a XVI. századra.

János király: "Bár téged, és más keresztény királyt
Bután vezérel ez izgága pap,
Reszkettek átkától, miútt pénz felold
S hitvány arany, por, polyva érteken
Egy embertől bocsánatot vehetsz, ki
Eladha ezzel önbocsánatát,"

Shakespeare még egy ponton érinti az egyházi kérdést. János király az Egyházra hárítja a Franciaország elleni hadjárat anyagi terheit.

"Monostorink, apátságaink fizessék
E had költségeit."

Ez a viszony a király és az egyház között a dráma keletkezésekor is nagyon friss élménynek számított, hiszen az egyházi földek teljes kisajátítása csak Erzsébet korában ment végbe.

Érdekes mozzanat a II. felv. 1. szín egyik epizódja is. A két király: Franciaország és Anglia urai felszólítják Angiers polgárait, ők döntsék el, kit ismernek el uralkodójukként. A polgárok válasza meggyőzi a két uralkodót és egyszersmind Shakespeare is meggyőzi a korabeli nézőt, hogy Stuart Mária kivégzése politikailag helyes cselekedet volt. Az angol polgárságnak mindegy, hogy ki uralkodik rajtuk, csak tartsa kemény kézzel a kormányrudat, ami

elengedhetetlenül szükséges a polgári átalakuláshoz, a polgár jólétéhez.

Polgár: "Szóval, mi az angol királyt uraljuk:
Jogán, s nevében védjük városát.

János király: Ismerjete el hát, s bocsássatok be.

Polgár: Azt nem tehetjük, aki megmutatja,
Hogy ő király, mi annak hódolunk,
Addig kizárjuk az egész világot.
.....
Mig döntve nem lesz, ki joga különb,
Mi egyik félnek sem adunk jogot."

Ez a felfogás tette veszélyessé a politikai helyzetet. Stuart Mária és Erzsébet szembenállásában. Ezt fejezi ki a polgárok kinyilvánítása is.

Az 1381-ik évben lefolyt Wat Tyler felkelés után néhány évig a kormányhatalmat Richard nevében a Tanács gyakorolta, elsősorban John of Gaunt körül csoportosuló főnemesi klikk. Gaunt tekintélye azonban megingott, mert a felkelés megmutatta, hogy milyen népszerűtlen mindenütt. Tekintélyét aláásták a hatalmára féltékeny főurak intrikái is. A király körül lassan kialakult egy ellenzéki csoport, akik Gaunt hatalmát igyekeztek gyengíteni. Az ország nemessége lassan két pártra szakadt, de a londoni kereskedők között is törés keletkezett. A posztókereskedők - akik gyapjuval és ruhaneművel kereskedtek - Gaunt pártján álltak, az élelmiszerekkel kereskedők pedig a király pártját támogatták. Ez a pártállás összefügg azzal a ténnyel, hogy a király pártja ellenezte a francia háboru beindítását, melynek folytatásához a

a gyapjúkereskedőknek is érdeke fűződött.

A főurak ellentéteit felhasználva Richard 1389-ben államcsinyt hajtott végre, Gloucestert kivégeztette, több főnemes - többek között Bolingbrotet, Lancaster fiát is akkor száműzte - száműzetésbe kényszerült. A király híveivől alakult 18 főnyi bizottság segítségével uralkodott. Richard az államcsiny utáni években igyekezett megbékíteni az Alsóházat, ez pedig viszonzásképpen harmonikusan - vagyis kedvére - együttműködött vele. Ez a korszak azért is jelentős, mert most mutatkozik be az alsóház, mint a főnemesektől független új politikai tényező. Az alsóház és a király szövetsége teljesen érthető, ha átgondoljuk, hogy a király a főnemesek akarata ellenére tett szert a hatalomra és nem nélkülözhetette az alsóbb nemesség támogatását. Mivel a londoni kereskedők hatalmas pártjának támogatása anyagi téren nélkülözhetetlen volt, Richard igyekezett hívei számára biztosítani a londoni City vezető állásait. A könnyelműen osztogatott koronajavak és az ellenzék könyörtelen elnyomása azonban jobban növelte az ellenállást. Gaunt halála után fiának Bolingbroke birtokainak elkobzása a főnemesek többségét az ellenpárthoz sodorta. A kereskedőket pedig a jogtalan adókvetések bősztették fel. Richard válaszul - választási manőverrel - engedelmes alsóházat hozott létre. Ezek közreműködésével szavaztatta meg az élete végéig érvényes gyapjúadót. Az abszolútnak látszó hatalmat azonban csak a fegyverek tartották életben. Amikor 1399-ben Henrik Bolingbroke partraszállt Angliában, hogy visszaszerezze elkobzott birtokait, a királyi hatalom össze-

omlott. Az angol történelem folyamán másodízben történt meg, hogy parlament a királyt megfosztotta a tróntól. Mig azonban II. Edward-ot a törvényes örökös, fia III. Edward követte az uralkodásban, most olyan király - IV. Henrik - fejére került a korona, akinek örökösödési jogcsak a hódításon és a parlament bizalmán alapult.

Annak a hatalmas történelmi drámasorozatnak, amelyben Shakespeare közel 100 év eseményeit dolgozta fel - a középkor felbomlását, a Tudor-monarchia kialakulásának nagy előjátékát - kiinduló darabja megalapozása a II. Richard. A York és Lancaster-ház vad közdelme, amely tetőpontján a "Rózsák Háboruja"-ban, a VI. Henrik és a III. Richard véres lapjain érik el, ide nyulik vissza. Bolingbroke trónbitorló merénylete, amellyel az országolás rendjét megtöri, egy évszázadra veti el a véres polgárháboru magvait. Attól függetlenül, hogy Richard bukásában történelmi szükségszerűség érvényesül. Az anarchia megszüntetésére irányuló erők összefogása letaszítja a trónról Richardot és Henriket ülteti a helyére. Richard bukásával egy gondolatvilág szenved vereséget még akkor is, ha az új király utódai harmad-negyed-iziglen fognak bűhődni. Richard egy hanyatló kor hanyatló alakja. A hanyatló kor a középkor ad most helyet a reneszánsznak, mely az új kor hajnala.

A II. Richard több okból is érdekes az erzsébetkori Anglia vizsgálata szempontjából. A II. Richardot választani egy mű hőseül, a törvényes király elmozdítását drámai tárgyal, meglehetősen kockázatos dolog volt Sha-

Shakespeare korában. Az uralkodónót sokszor hasonlították II. Richardhoz. Eleinte, mert ő is méltatlan kegyencekkel vette magát körül, később mert egyre ellenszenvesebb monopóliumrendszer nagyon hasonlított az "ország bérbeadásához", s végül mert a trónutódlás kérdése nem volt tisztázott, és idővel Bolingbroke jelölt is akadt Essex gróf személyében. /Kéry László: Shakespeare összes művei, Európa Kiadó, 1961. II. Richard jegyzete/.

Ezek az okok készítették Shakespeare-t a dráma megírására. Hogy mennyire tudatosan alakította mondanivalóját, bizonyítja az a tény is, hogy a mű korabeli népszerűsége még a királydrámák legjobbjának - a III. Richardnak - sikerét is felülmulta. /Négy Quarto-kiadást ért meg/.

A vezérmotívumot az ingatag jellegű király sorsa alakítja, aki először országát vesztegeti el, majd a vagyon széthullásával elveszíti koronáját is. Bukásának igazi okát nem sejtí és csak nagyon későn, a börtön magányában sejlik fel előtte. Shakespeare szándéka nem is az, hogy egy királyt bíráljon. A szándék sokkal előremutatóbb. II. Richard korán keresztül saját korát bírálja. Ennek érdekében nem is rajzol egyéni jellemeket, inkább általánosít. A két főhős jellemzése is pártatlannak látszik. Shakespeare megtalálja a középutat azok között az elképzelések között, amelyek egyik részről Richard alakjában a mártir-királyt festették meg, másik részről viszont annak az uralkodónak a portróját, aki trónjáról és koronájáról gyáva módon lemondott. Belinszkij szavaival élve - Shakespeare színművében nem a főszereplő hordozza a

drámát, hanem valamennyi hős kölcsönös viszonyának és érdekének a játéka, s ezek a viszonyok és érdekek az alakok egyéniségéből fakadnak. A főszereelő nem foglalja magába a drámát, hanem csak magában összpontosítja az érdekeket." /Shakespeare az évszázadok tükrében. Gondolat, Budapest, 1965/

Egy ember nevével fémjelzett korszak nem egy ember, hanem egy egész nép történelme az adott korban. Tovább lépve, a II. Richard nem saját korának története, hanem a szerző korának vetülete egyelőbbi kor képébe ágyazva. Richard szavaiban megcsendül az ország gazdasági állapota, melyet saját tékozló gazdálkodása okozott.

" S mert a nagy udvar s tul pazar kezünk
A kincstárt jócskán megtépázta már,
Bérbe kell adni javaálmainkat,
E jövedelmek lássák el a had,
Költségeit, s ha még ez sem fedezné,
Hagyunk itt üres utalványokat,
Mikre a gazdagabb urak nevét
Tetemes összegekkel kell felírni"

Még súlyosabb, amit az alattvalók mondanak királyukról:

Northumberland:

" Nem király a király, aljas hízeltők
Vezetik az orránál fogva, s ő
Egyetlen koholt rágalmukra kész
Bármilyen merényletre életünk,
Fiaink, s minden ősi jussunk ellen.

Ross:

A köznépet adókkal fosztogatta
S így elveszté szivünk, a lordokat
Megbirságolta s elveszté őket.

Willoughby:

A naponta újabb zaklatás, koholt
Adók, kölcsönök s mit tudom mi még!
Ó mondd, az Égre, mondd, mi válik ebből?

Northumberland:

Harc nem sarcolta meg, hisz sosem harcolt,
Megalkuvón és gyáván adta fel,
Mit fegyverrel szereztek ősei.
Békében többet költ, mint ők hadban."

Ilyen részletesen sohasem szövi bele Shakespeare az anyagi ügyeket a királyok történetébe: ez az anyagi megterhelés fordítja Richard ellen a főurakat és ez fordíthatja Erzsébet ellen is az arisztokráciát. A történelem II. Richardja egyebet is tett. Parlamenti hívei segítségével a gyapjutermelésből életfogytiglani jövedelmet szavaztatott meg magának. Az adóztatás Erzsébetnek is egyik jövedelmi forrása volt. Az ő szállításait azonban sokszor huzta keresztül a parlamenti ellenzék. Northumberland szavai - "harc nem sarcolta meg, ..." - egyértelműen a flandriai háborúra vonatkoznak Erzsébet nem támogatta lehetőségeinek mértékében a flamand szabadságharcot, melyet II. Fülöp.zsarnoki uralma ellen vívtak. A királynő mindig kerülni igyekezett a nyílt összeütközést a Spanyol Birodalommal. Protestáns

híveit nem vette igazán komolyan. Robert Dudley, Leicester grófját 1586 végén 6000 emberrel küldi a flamand szabadságharc megsegítésére, de a csekély haderő és a közben Spanyolországgal folytatott tárgyalások nem sok eredményt mutattak.

Richard igazi tragédiája és a mű legértékesebb része a híres parlamenti jelenet, a Westminster Hall-ban, ahol Richard király lemond a trónról. Az elkövetkező polgárháborúk viharát jósolja meg Carlisle püspök szava, mely inkább a korabeli közönséghez szól, mint Bolingbroke-hoz, Herreford hercegéhez, a későbbi IV. Henrik királyhoz.

" Melyik jobbágy itélkezhet királyán?
S ki az, ki nem Richard jobbágya it?
.....
Hereford ur, akit királynak neveztek,
Hereford királyának csak árulója,
S ha mégis megkoronázzátok, ime:
Szent angol vér trágyázza majd a földet
S álnok tették késő korok nyögik,
Pogány törökkel kél a béke nászra,
S e békés honban szörnyű háboruk
Kevernek össze majd rokont rokonnal,
Zür, irtózat, lázongás, rémület
Ver itt tanyát
.....
Ha el nem háritjátok ezt az átkot,
Jajjal fizet meg minden unokátok!"

IV. felv. 1. szín

Ez a jelenet csak valamivel a mű bemutatása után készült el. A két első quarto - kiadásban nem is szerepel. Nem csoda, hiszen Erzsébet királynőt joggal nyugtalanította a trónfosztás ténye. Az angol koronára való jogát a katolikus államok soha nem ismerték el. Apja házasságát Boleyn Annával törvénytelennek minősítették. Ezt a tényt maga VIII. Henrik is megerősítette, amikor Anna kivégzésekor törvénytelennek nyilvánította leányát. /Ő természetesen más okból, mint a katolikusok./ Ráadásul egy érdekes momentum utal arra, hogy Richard nem egészen törvényesen uralkodik, de ezt csak egy mondat erejéig - Richard szavaival - érinti a költő.

Richard: "....., még a nevem se a bölcsőben kaptam,
Csak úgy bitorlom."

IV. felv. 1. szín

Francia krónika írók szerint Richardról azt a rágalmat terjesztették ellensége, hogy nem a "fekete herceg" fia, hanem egy boreaux-i pap fattyu gyermeke, s az igazi neve Jehan . /Kéry László: Shakespeare összes művei, Európa kiadó 1961. II. Richard jegyzetek./

A legmegdöbbentőbb erejűek Shakespeare művészetében azok a jelenetek, melyek szinte spontán módon szólalnak meg. Pedig Shakespeare elgondolása teljesen logikus, amikor éppen e jelenetek természetességére épít. Bolingbroke legfőbb segítő társai a koronázás után köszöntik királyukat.

Northumberland: " Először boldogság szent trómusoknak.
És voltam bátor Oxford, Salisbury,
Blunt s Kent fejét Londonba küldeni.

Letörésük rendje s módja felől
Bővebbet itt ez irat közöl.

Bolingbroke:

Köszönjük, kedves Percy s nem feledjük:
Jutalom járjon érdemeddel együtt.

/Fritwater jön/

Fritwater:

Uram, én Oxfordból Londonba küldtem
Sir Bennet Seely és Brocas fejét,
E két makacs, megrögzött árulóét,
Aki Oxfordban életedre tört.

Bolingbroke:

Buzgalmad, Fritwater, nem lesz feledve,
Rászolgáltál, tudom a köszönetre."

V. felv. 6. szin.

A jelenet hatása félelmetes. A feszültséget az a természetesség huzza alá, amellyel a két főúr közli urával az ítéleteket, pontosabban az újabb gyilkosságok végrehajtását. A legfőbb gyilkosságot elkövető viszont, aki királya célzására Richardot gyilkolta meg nem jár ilyen jól. Shakespeare itt is bizonyítja élelslátását. Uralkodótól ne várjon hálát az alattvaló.

Exeton:

"E koporsóban, nagy király, lezárult
Felelmedet jelentem itt neked:
Bordeaux-i Richard, legfőbb ellened
Kihült tetemét teszem le előtted.

Bolingbroke:

Hálát ne várj, Exeton, iszonyu tettet
Végzetes kézzel kent gyalázatot
Fejemre, és e honra gyászt hozott."

Shakespeare szeniális villanása. Stuart Mária ítéletének törvényesítése körüli huzavona és végül is a felelősség áthárításával történő aláírása /lásd. a IV. Henrik elemezését/ szinte e jelenet pontos mása.

Exeton:

"Észrevetted, hogy beszélt a király?
"Nincs egy barátom, ki megszabadítson
Élő félelmentől?" Így szólt, nem?

Szolga:

Igy, uram.

Exeton: "Nincs egy barátom?"- mondta kétszer is,
És egyre sürgetőbbben, nem igaz?

Szolga:

Igaz, uram.

Exeton:

Igy szólt és közben rám tekintett,
Mintha azt mondaná: bárcsak te lennél,
Ki e rémtől föloldja lelkemet,
Célozva Pomfretben a volt királyra.
Hát én megszabadítom, mint barátja."

V. felv. 4. szín.

Az új uralkodó elérte amit kívánt. Megkapta a volt király fejét is. A gyilkos azonban nem jutalmat, hanem álmegvetést kapott. S ha jól utána gondolunk, társai

sem jártak jobban. Northumberlanddal - Percyvel - még találkozunk a IV. Henrik lapjain. Itt azonban már a király - régi ura - ellenfeleként.

Az egyszerű nép véleménye szólal meg a kertészek jelenetében.

Kertész: "De bizony, s a tékoz
Királyt is elfogta Bolingbroke. Kár, be kár,
Hogy nem nevelte s nyeste ugy e hont,
Mint mi e kertet! Mi, ha ugy adódik,
Megmentsszük itt a fák kérgét, nehogy
A vérben, nedvben tulcsordult erő
Gőgjében szétroncsolja önmagát.
Tett volna ő is így hűveivel,
Most élne mind, meghozná néki dus
Gyümölcsseit. A meddő ágakat
Lemetsszük mi, hogy megérjen a termés:
Tett volna így, meg lenne koronája,
Mit eldobott magától léhasága."

III.felv. 4. szín.

Erzsébet ugyan erőskezű uralkodó, de nagyon szabad kezű adott kegyenceinek. Koronáját eddig megvédték hűvei a katolikus összeesküvések - eközött a legjelentősebb a Stuart Mária által vezetett összeesküvés volt - és a spanyol támadás ellen, de már növekszik udvarában az új kegyenc, aki csaknem túlnőtt "kertészén". A "nyesegetés" pedig később és már csak véráldozat árán adott irt ez újabb bajra. Az új kegyenc Robert Dudley-nek, Leicester grófjának mostohafia, Essex hercege.

A pomreti várban már a bölcs Richardot látjuk. Szinte hamleti jellemmel ruházta fel Shakespeare a két utolsó felvonás folyamán. Most is valami emberfeletti energiával, az élet végső fellobbanásával fogadja a rátörő, a királyi célzásokkal felbiztatott gyilkosokat. Shakespeare, aki korát akarta bemutatni saját közönségének, talán nem is gondolta, hogy mennyire előretekintett. Richard trónfosztása megismétlődött az angol történelemben, csak akkor nem a főnemesség, hanem a polgárság és a kis- és középnemesség lesz a főszereplő, a vesztes, elüzött, majd árulásért kivégzett uralkodó pedig I. Károly, Stuart Jakab fia, akit elsöpört az angol polgári forradalom.

- . -

A IV. Henrik Shakespeare egyik legzseniálisabb műve. Nemcsak azért, mert az előzőket - sőt az elkövetkező királydrámákat tekintve is más módszert, más hangnemet és nem utolsósorban más szerkezetet alkalmazott, hanem azért is, mert ebben a művében bukkan fel először a komikum a dráma keretei között. Először és utoljára. A később keletkezett drámákban is találunk elvéve - természetesen alapos írói megfontolással elhelyezett - humoros részleteket, de ezek távolról sem jelentenek olyan sokat, mint a "IV. Henrik" humora. A komikum ez esetben a dráma gerincét alkotja. Segíti a cselekményt a végkifejlet felé, alátámasztja - kontrasztot alkotva - a jellemelek kibontakozását, magyarázza a vele összekapcsolódó drámai jeleneteket és végül a drámai megoldás csattanóját is magára vállalja.

A főszereplő - a walesi herceg - emberi fejlődése és tékozló fiuból igazi nagy királlyá válása a humor képviselőjének, Falstaffnak a vállán nyugszik.

A IV. Henrik uralkodását megjelenítő kétrészes krónika-játék a II. Richarddal kezdődik és a VI. Henrikkel fejeződik be, e két drámával együtt tetralógiát alkotva. A szerkezeti változás Shakespeare művészetében az, hogy két párhuzamosan futó szál vezet a drámát. Egyik sem kevésbé fontos, mint a másik. Az első a mellékszereplőként kezelt IV. Henrik harca az ellene forduló főúri összeesküvés ellen, a másik a falstaffi cimborákkal dorbézoló Henrik herceg életútja. A két szálát maga a főszereplő Henrik Herceg tartja kezében, apjával való viszonyára építve az egyik oldalon, izgága barátaira a másikon. A mű két részét azért sem lehet szétválasztani, mert egységét meghatározza az a tény, hogy a főúri lázadás sorsával és Henrik herceg jó utra térésével foglalkozó vonal az első rész végéig megoldatlan marad, és a másik vonal - Falstaff és a herceg viszonya - is csak a második rész távlatában tisztázódik kielégítő módon. A mű hangnemét a próza és vers váltakozása határozza meg és teszi rendkívül dinamikussá. Az ábrázolt történelmi eseményeket a költő Hollinshed krónikájából merítette. Nem tér ki IV. Henrik uralkodásának változó eseményeire és csak a lázadás kialakulására - erre is csak nagy vonalakban - és lefolyására összpontosít. A mintát minden bizonnyal az 1569-ben lezajlott lázadás eseményei szolgáltatták. 1568-ban érkezett meg Stuart Mária Angliába, jelenléte hamarosan komoly belpolitikai

nehézségeket támasztott. Northumberland és Westmorland katolikus lordjai fellázadtak a királynő kiszabadítására. A lázadás célja, hogy Máriát férjhez adják Norfolk hercegéhez és a trónra ültessék. A lázadás témája, mely az egész tetralógián végigvonul az Erzsébet-kor uralkodó felfogását, politikai nézetét fejezi ki a királyi hatalomról és az ellene összeeskövé erőkről. Ezért IV. Henrik története a bitorlók története, büntetése - egyetlen napig sem uralkodhatott nyugodtan, mert az őt trónra segítő főurak, akik vele egyenrangúaknak érezték magukat, mindig éreztették vele szemben adósságát - a bitorló büntetése.

IV. Henrik szavait foglalják össze ezt az ideológiai tételt.

IV. Henrik: "..... Ó, Isten a tudója,
Milyen mellékösvényen, görbe uton
Szereztem koronámat, s jól tudom,
Hogy zaklatóan ül fejemen.
.....
És sokan éltek, kik szememre hányták,
Hogy csak segítségükkel szereztem,
Ebből viszály, vérontás lett naponta,
S megsebesült a színlelt béke.
.....
Engem először vad tettük emelt,
De hatalmuk elrémitett, hogy egyszer
Megint letesznek: hogy ezt kikerüljem
Végeztem velük,"

II. rész, IV. felv. 1. szín

Színpadon megjelentett uralma egyben előre mutat arra a káoszra, melybe majd a gyengekezű VI. Henrik uralma sodorja az országot és amiből csak a Tudorok vaskeze alatt emelkedik ki ismét. Ezek után érthető, hogy a királyi tekintély hangoztatása - az angol új monarchia új vonása - a politikai ideológia jelentős tényezője. A visszaeséstől való félelem vallási szankciókkal tiltotta a központi hatalom és a trón iránti engedetlenséget. Henry Percy ugyanazt mondja el monológjában, amit Bolingbroke a Henriket uralomra emelők régen megbánták már tettüket és egyre több részt követelnek a kormányzásból. /I. rész. IV. felv. 3. szín./

A II. rész megírásának időpontja 1600. Az az év, amikor Erzsébet kegyencének, Essex grófnak vádirata - önkényesen magára hagyta hadseregét Irországban, miután tárgyalásokat folytatott a felkelők vezérével, szégyenletes szerződést kötött a lázadókkal, megszegve a királynő nyílt parancsát, - már a csillagkamara vitáinak tárgya. Shakespeare megállapítása tehát nagyon találó, amikor a politikai ideológiáját boncolgatja. Falstaff, a kövér lovag, maga a reneszánsz élethabzsolás, a korona összes törvényének a kikacagása. Falstaff detronizálja a királyi méltóságot és pórére vetkőzteti a feudális társadalmat. Míg buvóhelyet keres a csatatéren, közben a becsületről elmélkedik. /I. rész. V. felv. 1. szín/

Shakespeare két Angliát állít szembe egymással. A főnemesség irtja egymást, míg a leendő uralkodó bandája

társaságában kereskedőket rabol ki. És ami a legmegdöbentőbb: kiderül, hogy ez a közeg jobb iskola a királyság kormányzásának nagy feladatához, mint a belső feudális háborúk szaggatta társadalom.

Shakespeare apró villanásokkal ábrázolja korának Angliáját. A legszembevetőbb a sorozások körüli visszaélések leleplezése. A sorozást végző tiszt - Falstaff - lelkiismeretfurdalás nélkül küldi a halálba a besorozott, a háboru céljaira alkalmatlan léhűtőket, és különféle meszterkedésekkel tömi meg szobát.

Falstaff: "Százötven

katona fejében háromszázegynéhány fontot szereztem. Nem soroztam be mást, csak jó gazdákat, haszonbérlők fiait, kipuhatoltam az eljegyzett vőlegényeket, akiket már kétszer is kihirdettek. A kemence mellett ülő fickókat, akik szivesebben hallanak az ördögöt, mint a dobot, akik a puskaropogástól jobban megijednek, mint eltalált veréb, vagy mint egy megsebzett vadkacsa. Nem soroztam be mást, csak olyan teszetusza frátereket, akiknek a belsejében a szív nem nagyobb egy gombostófejnél és azok is megváltották a szolgálatot."

I. rész. IV. felv. 2. szín.

A szolgálat megváltása a XVI. századi Anglia egyik legelharapózottabb visszaélése volt. A törvény nem sokat tudott tenni ellene. Hasonlóképpen tárgyalja, szinte ennek

folytatásaként a II. rész III. felv. 2. szín is a katonaillesítést.

Tinó: "Kedves Bardolph káplár ur, szólj egy jó szót értem, és itt van négy tiz-shillinges, francia pénzben. Igazán mondom, uram, én olyan szívesen megyek katonának, akár akasztásra: ami engem illet, uram és nem törődöm vele. De azért eléggé rühelem ezt, s a magam részéről jobb szeretnék a barátaimmal maradni.

Bardolph: Jól van, állj félre.

Penész:
Kapsz negyvenet, uram.

Bardolph: Jó, állj félre."

A probléma felvetése és összekapcsolása Falstaff figurájával annál érdekesebb, mivel Falstaff alakja nem egyedi. Tipikus abban az értelemben, hogy a lecsuszott lovag megtestesítője és mint ilyen, a bomló feudális társadalom szülötte. Shakespeare különösen ebben a királydrámában mutatja be részleteiben is megrajzolva a feudális társadalmat, kitérve az egyes társadalmi rétegekre is. Nem véleményét mond róla, csupán a közönség elé vetíti, hogy a korabeli néző önálló véleményt alkothasson. A rajz nem aprólékos, de rétegeiben ábrázolja az angol társadalmat. Csak egy elejtett mondat erejéig, egy-egy odavetett ecsetvonással dolgozik a költő. A fent tárgyalt probléma pl. az angol abszolutizmus egyik megkülönböztető vonására mutat rá, a zsoldosseregek hiányára. Míg a többi ab-

szolutista államszervezet már több mint egy évszázada a fizetett katonasággal váltotta fel a főuri bandériumokat, vagy egészítette ki azok működését, Anglia még mindig az angol szabad ember katonai erejére támaszkodik.

A másik szép példa Shakespeare társadalomrajzára az I. rész II. felv. 1. szín, ahol egy Rochesteri fogadó vendégeinek -fuvarosoknak - a beszélgetéséből formálódik ki előttünk a korabeli Anglia képe.

A pincér és Gadshill beszélgetéséből még egy nagyon fontos mozzanat bukkan fel, melynek elhelyezése a műben szintén Shakespeare éleslátását, korának bíráló szemmel való megítélését példázza.

Pincér: "Jóreggelt Gadshill mester. Ma is az a helyzet, ahogyan tegnap este mondtam: egy keti földesúr háromszáz aranymárkát hozott magával, halottam, amikor tegnap este a vacsoránál elmondta a társaságában egy számvizsgálófélének, akinek szintén bőséges poggyásza van, Isten tudja, micsoda. Már fenn vannak és rántották kértek, mindjárt indulnak.

Gadshill: Öregem, ha nem találkoznak az utonálló Szent Miklós védenccel, neked adom a nyakamat.

Pincér: Köszönöm, nem kérek belőle, kérlek, tarsd meg a hóhérrak, mert tudom, hogy Szent Miklóst olyan hiven tiszteld, mint akármelyik bitang.

Gadshill: Mi a csudát beszélsz te nekem hóhérről? Ha lógni fogok, akkor ott egy zsiros akasztófa lesz, mert ha én lógok, velem lóg majd az öreg Sir John is, azt pedig tudhatod, hogy ő nem éhez.

De vigyázz! Vannak más lóközők is, akikről nem is álmodtál, akik abban lelik kedvüket, hogy megtiszteljék a mi hivatásunkat, ha elkezdenék firtatni az ügyeket, ezek a saját jó hírük érdekében mindent elsimitának. Én nem gyalog-csargókkal társultam, nem hatpennykre utazó nagybotu tolvajokkal, nem is vörösképű, harcsabajuszu, kerge sörbogarakkal, hanem nemesekkel és nagyfejűekkel, polgármesterekkel és nagykuttyákkal, azok kitesznek magukért, azok előbb ütnek, mint beszélnek, előbb beszélnek, mint isznak és előbb isznak, mint prédikálnak. De hazudok, mert folytonosan prédikálnak az ő szentjükről, a közérdekről, azaz nem is prédikálnak róla, hanem prédikálnak belőle, mert megnyuzzák és csizmát készítenek belőle maguknak,

Pincér: Micsoda? Csizmát a közérdekből? Aztán abban nem megy bele a víz a rossz uton?

Gadshill: Persze hogy nem megy, igazsággal van bekenve. Ugy lopunk, mintha sánc mögül lőnénk, fedezékben: páfránymag-balzsamunk van és láthatatlanul járunk-kelünk.

Pincér: Szavamra mondom, azt hiszem, inkább az éjszakának köszönhetitek, mint a páfránymagnak, ha láthatatlanul jártok-keltek.

Gadshill: No, add a kezedet: megkapod a részedet a szerzeményünkből, milyen igaz ember vagyok.

Pincér: Nem, inkább úgy kapjam meg, milyen igaz, hogy csaló, tolvaj vagy!

Gadshill: Legyen!"

IV. Henrik I. rész. II.felv. 1.szín.

Nem kétséges, hogy a költő a saját korának közbiztonságát írja le rendkívül szemléltető módon. A két fuvaros csak az uti állapotokat bírálja, míg a Pincér és Gadshill beszélgetése arra is rávilágít, miként tartja a kezében az utonállás "üzletét" sok főtisztviselő, fedezve alacsonyabb rangú cinkosaikat a saját érdekükben.

Az I. rész V. felv. 1. szín néhány sora Essex egyik háborús kalandjára utal:

Herceg: "És, hogy mind a két oldalon vér kiméljünk,
Párbajban próbálnék vele szerencsét."

Mármint Henry Percy-vel. Mivel a párbajra való kihívás nem szerepel a krónikákban, nyilvánvaló, hogy Shakespeare Essex rouen-i haditettére gondolt /1592/, ahol a herceg szintén párbajjal kívánta az összezsepást megoldani. Ez a kihívás összhangban állt az erzsébetkori felfogással.

A bölcs - immár nem középkori, hanem reneszánsz - uralkodó hitvallása hangzik el most már V. Henrik ajkán a II. rész V. felv. 3. színben. Az uralkodó nemcsak megbocsát a Főbirónak, aki egy alkalommal még mint trónörököszt igazságosan letartóztatta a törvény védelmében, hanem meg is erősítette állásában. Erre az uralkodói bölcsességre is megtalálható a korabeli példa. Lám, Erzsébet sem sokáig neheztelt Bacon-re, bár az keresztülhuzta a királynő pénzügyi terveit az alsó-

ház ülésén. Igaz, hogy akkor nem is kapta meg a főügyészi állást, de Erzsébet végül is megbocsátott és Bacon a királynő egyik jeles tanácsadója lett. Hogy milyen tanácsadó, azt csak egy évvel később tudta meg Anglia az Essex-per során.

A nagy tetralógia utolsó darabja az V. Henrik, messze elmarad az előzőektől. Ez a momentum annál is fontosabb, mivel a királydrámák sorában - a később keletkezett és szinte önálló műként számontartható VIII. Henrik kivételével - ez a mű az utolsó, ha a művek keletkezési sorrendjét tekintjük. A százéves háború - angol részről - legdicsőbb epizódját örökíti meg. V. Henrik az Erzsébet-kor példaképe, nemzeti hős volt. Shakespeare vigyáz a háború feltétlen tisztaságára. A művet döntően uralja Henrik alakja és majdnem minden megszólalása és tette jellemének kibontakozását szolgálja. Ennek ellenére Shakespeare nem tudott mindig urrá lenni önmagán, nem tudta elködösíteni saját politikai éleslátását. Már a dráma nyitó soraival óvatosan elárulja a háború megindulásának igazi okát.

Canterbury: "Mondom, uram, ez az a rendelet,
Mely az elhunyt király uralkodása
Tizenegyedik éviben, kishija,
Kijött már ellenünk - de a rendetlen
S nyugtalan idő később fűretolt.

Ely: De most már álljunk ellene Uram?

Canterbury: Ez meggondolandó, Ha kijön,

Jobbik felét veszítjük javainknak,
Elvétetik minden világi föld,
Mit jámbor emberek végrendelege
Az Egyháznak hagyott,

1410-ben került a parlament elé - IV. Henrik uralkodása alatt az említett rendelet, mely szerint a világi személyek végrendeleteivel az Egyházra hagyott földbirtokok a rajtuk élő jobbágnéppel együtt a korona tulajdonába mentek át. Ezt a kérdést természetesen csak burkoltan vethette fel a szerző. A későbbiekben a canterbury érsek a király felszólítására - igénye a francia trónra jogos-e? - hosszas magyarázatba fog a száli törvényről és annak cáfolatáról stb., és meggyőzi uralkodóját a hadjárat igaz voltáról. A fejtegetés a korabeli közönséget is bizonyára kielégítette, ha az egyáltalán figyelemmel tudta kísérni Canterbury nyolcvanegy soros előterjesztését. Az viszont bizonyára minden hallgató fülébe beivódott és a mai méző tudatát pedig elsőként ragadja meg, ami a fejtegetés előtt elhangzott. Canterbury és Ely püspök beszélgetése folytatódik a fent idézett nyitó sorok után.

Ely: " De jó uram,
Azt mondd, a nép sürgette rendelet
Hogy lesz enyhíthető? Hajlik e rá,
Vagy nem a Felség?

Canterbury:

.....
..... ajánlatot tettem a királynak
Egyházi rendünk egybehívására,
.....
Frankhont illetően, nagyobb összeget kap,
Mint mit a papság eddig juttatott
Elődeinek egyben bármikor."

Itt van tehát a helyzet kulcsa, amit Shakespeare nagyon is jól látott, de nem volt tanácsos nyíltan kimondani, /természetesen nem a papság - a földbirtokos katolikus papság- miatt, hiszen az Shakespeare korában már megszűnt létezni/ vagy ha igen, úgy hogy ne a háboru igazi céljának látszódjék és ne érintse Henrik személyét sem. Az egyház szívesen hoz áldozatot, ha ez az áldozat kisebb, mint az, amit áldozat nélkül veszítene. A nemesség pedig kell a háboru, bár nem mindenki vesz részt benne szívesen és Henriknek számolnia kell az árulással is. A franciák által lepénzelt főnemesség egy csoportjára még indulás előtt ítélelet kell mondania, köztük van Grey Northumberland és Cambridge grófja is. Ennek az epizódnak nincs nyoma a történelemben. Egészen bizonyos, hogy Shakespeare a megírás időpontjában zajló irországi hadjáratra utal és arra, hogy nagyon sokan nézték ellenszenvvel ezt az eleve reménytelennek látszó hadi vállalkozást. Erre a hadjáratra utal a költő a mű V. felvonását megelőző kórusban is.

"Mennek, hogy győztes Caesaruk behozzák,
Ugy, mintha császárnőnk tábornoka
- Kisebb, de kedves hasonlóság - hozná,
Amint megeshet, Irföldről jövet,
Kardjára tűzve most a rendülést,
Hány ember hagyná el, hogy ödvözölje,
A békés várost!"

Amikor a királydrámák sorát vizsgáljuk és eljutunk V. Henrik ragyogó színekkel festett portréjáig, azonnal világossá kell, hogy váljon az a tény, miszerint a sorozat utolsó királya - természetesen csak a keletkezés sorrendjében utolsó - az ideális király megtestesítője. Shakespeare nem csak elénk tárja történelemszemléletét, de az ideális uralkodó megmintázásával az elkövetkező századok emberéhez is szól. Az uralkodó Shakespeare szemében még egyet jelentett a nemzettel, egyet az állammal. Ahogy majd a Hamletben utal is erre:

Laertes: "Amilyen nagyó, szándéka nem óvó,
Mert születése rabja maga is.
Nem kérhet ő, mint közsorsu személy,
Leányt magának, mert egész haza
Jólléte, údve lépésén forog."

Hamlet I. felv. 3. szín.

Meglepő humánus szólal meg Henrik szavaiban. A dicső király jellemzésével elénk tárul Shakespeare gondolatvilága. Minél jobban és szebben elemezi Henriket, annál jobban megismeri az olvasó a költőt. Henrik felkötötti Bardolf hadnagyot /Falstaff cimborája a IV. Henrikben/ és Nym káplárt, mert egy templomot kiraboltak, megsértve ezzel a király szigorú parancsát. Ezek a humánus - vagy inkább politikailag helyes intézkedések történelmi tények.

Henrik: "Határozott parancsunk, hogy országon átvonulva a falvakon ne csikarjanak, fizetetlen semmit el ne vegyenek, a franciák közül senkit ne szidjanak, megvető beszéddel ne sértsenek, mert ha szelidség s kegyesség játszik egy királyságba, a nyájasabb játékos elébb lesz győztes."

III. felv. 6. szín.

Ugyanez a humánus ragyog ki a következő sorokból is.

Henrik: "..... a király is olyan ember, mint én.
Épp ezért, ha a félelemre, mint mi okot lát, félelme ugyanolyan izü, mint a mienk. Józan ésszel azonban senki sem fertőzheti őt meg félelme látszatával, nehogy félelmét ő is kimutassa a bátorságát szegje a seregnek."

IV. felv. 1. szín.

Érdekes, hogy Shakespeare sorai között időről időre felbukkan a trónbitorló képe. A IV. Henrikben már kifejtette ez irányú nézetét. És most mégis, V. Henrik az agincourt-i csata előestéjén ismét apja bűnével kerül szembe, a vérrel szerzett korona képe merül fel előtte.

Henrik: "Ó, ma, ma ne, ne vedd a bünt eszedbe,
Mellyel apám a korona után nyult.
Richard tetemét újra temetem,"

Ha eddig nem írta volna meg a VI. Henriket és a III. Richardot, azt az érzést keltené az olvasóban, hogy előkészíti a York ház jogos győzelmét a bitorló felett,

hogy aztán a történelem játéka folytán egy másik Lancaster - V. Henrik felesége második férjének, Owen Tudornak leszarmazottja - szerezzé meg a koronát. Erzsébet trónjának nincs örököse, de már van rá jeletkező. Jakab - a kivégzett Stuart Mária fia - már reszketve várja, hogy az uralkodónő szives utolsót dobbanjon és ő elfoglalhassa jogos örökét, de a kegyenc Essexnek is csak elfogadható ideológia kellene, hogy kinyujtsa utána a kezét. Shakespeare nem tudja az igazságot, de érzi a veszélyt. Érzi a közönség, az utca népének hangulatát és látja nagyuri pártfogója - Southampton - viselkedésén. És a jövőtől való rettegés hatja át a dráma záró sorait, melyet ismét a kórus tolmácsol.

Kórus: "Kis időt élt, de kicsiben nagyul,
A brit csillag. Jósors csinálta kardját,
A világ legszebb kertjén lett azzal ur,
Fiát hagyván benn, mint királyi gazdát.
Hatodik Henrik, Frankhon s Anglia
pólyás királya, trónját ő öröklí,
Kínek is sokfejű kormányzata
Elveszti Frankhont s Angliát felőrli."

Lesz e Angliának Erzsébet után erős, igazságos és jogos uralkodója, vagy egy politikailag éretlen "csecsemő" király, valamelyik ravasz udvaronc fogja bitorolni a gazdátlanul maradt királyi pálcát?! És mi lesz akkor Anglia sorsa?!

A VI. Henrik keletkezése és szerzősége a kutatók vitáinak nagyon sokáig tápot adott. Még a mai elemzések - a rengeteg feltárt anyag ellenére is - sokszor elentmondásosak. A legújabb eredmények Chambers nyomán kb. így foglalhatók össze: a II. és III. rész egészében Shakespeare munkéja, mindkettő rész kész volt 1592 előtt. Az I. rész mai formájában ezek után íródott és egy korábbi, eredetileg a másik kettőtől független darabra támaszkodik. Ezt Shakespeare dolgozta át a II-III. rész igényeihez mérten. /Benedek András Shakespeare összes művei Európa 1961. VI. Henrik - jegyzetek./

A dráma azonban minden hibája ellenére - a szerkezet kusza, a cselekmény nagyon gyakran meghamisítja a történelmi igazságot, bár ez utóbbi a drámai erő fokozására, tömörítésére és a jellemekek minél erőteljesebb rajzára ad módot, tehát nem tekinthetők véletlennek - értékes mű. Keletkezését megelőzi egy - Angliára nézve vészterhesnek látszó - esemény. 1584-ben meghal Erzsébet királynő jegyese az alenconi herceg. Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a Tudor ház Erzsébettel egyenes ágon kihal. Ez pedig újabb polgárháboruba, újabb testvérharcba fogja sodorni Angliát. Shakespeare bemutatja a közönségnek a polgárháboru és a trónért folyó véres harc minden borzalmát, melyben, ha ismét elkövetkezne minden társadalmi réteg érdekelt lenne, hiszen a "rózsák háboruja" sem pusztán a főurak küzdelme volt. Közvetlenül talán igen, de a főuri csoportok a többi társadalmi rétegben kerestek és találtak szövetségekre, ezzel az angol népet is bevonva a harcba.

A két párt küzdelme tehát nemcsak becsvágyó emberek harca volt az uralomért, hanem társadalmi erőké is. Míg a Lancaster ház hívei, a gazdaságilag elmaradott skóciai és walesi földesurak, feudális alapon szeretnék volna a királyi hatalmat megerősíteni, a York ház támaszai, a déli országész földesurai, akik a jobbágyi gazdálkodásról már jórészt áttértek a bérmunkásokkal való földművelésre és az iparosodó városok a gazdagodó polgársággal erős központi hatalmat kívántak. Ilyen szemszögből nézve a "fehér rózsza" vezére Plantagenet, York hercege a haladás képviselője, bármennyire negatív alakja is a drámának. A "rózsák háboruja" tehát sem egyértelműen feudális jellegű volt, hanem dinasztikus harc. Az ország főurai nem birtokaik gyarapítása céljából vívták, hanem azzal a céllal, hogy a központi hatalomtól függetlenítsék magukat, vagy másik részről éppen az erős központi hatalom megteremtésére irányult, természetesen a saját érdekcsoport irányítása, felügyelete alatt.

Az elmaradott Észak - a hatalma roncsaihoz görcsösen kapaszkodó feudalizmus - és a haladó Dél- iparával, kialakuló munkásságával, gazdag kereskedőrétegével - küzdelme még Erzsébet uralkodásának is nyomasztó problémája volt.

A polgárháboru befejezése előtt az általános elégedetlenség a kenti - Jacke Cade vezette - felkelésben jutott kifejezésre. A felkelők követelései politikai jellegűek voltak. Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy

a felkelésben parasztok mellett nagyon sok munkás és földesur is részt vett. Ennek a vegyes összetételnek tudható be - a fentiekben kifejezett York-párt összetételét megvizsgálva -, hogy a felkelők egyik fő követelése volt, azzal érvelve, mi szerint a királyi tanácsban az "alacsonyabb rendekhez tartozók" nincsenek kellőképpen képviselve, hogy a yorki herceg és pártja kerüljön be a tanácsba és Suffolk hiveit onnan zárják ki. Ezt a követelést hangoztatja Shakespeare a II. rész III. felv. 2. színben. Shakespeare a felkelésnek nem szentel különösebb figyelmet, a résztvevő tömeget szedett vedett csőcseléknek ábrázolja, de hangot ad annak a népi gyűlöletnek, ami a magas adók, a királyi hivatalnokok és bírák önkényeskedése miatt felgyülemlett az emberekben. Mindez nem von le az ábrázolás lényegéből. Ha a felkelés népi jellegének kidomborításával adós is maradt a szerző, figyelemre méltóan mutatja be a kezdeti sikereket, Cade magára maradását a nép ingatagsága miatt és a főnemességet olyan keményen bírálja, olyan aljasnak festi meg, olyan tehetetlen, gyenge királyt állít elénk, hogy a nép rajzát sem tekinthetjük egyértelműen elfogultnak, legfeljebb elnagyoltnak. Emellett Shakespeare meglepően hosszan taglalja a felkelést. Hat jelenetet is szentel ennek a témának. II. rész IV. felv. 2., 3., 6., 7., 8., 10. szín!

A VI. Henrik lapjain mindez a Suffolk felé áradó indulatokban mutatkozik meg, de a költő tekintete itt is saját korára tapadt. Erzsébetet, a nagy királynőt, fel-

tétlen tisztelet és szeretet övezte, de tanácsadói távolról sem örvendtek minden esetben megbecsülésnek, sőt a királynő néhány belpolitikai eljárása, mely csak arra irányult, hogy keze tiszta maradjon a kényesebb ügyekben, sem váltott ki egyhangu lelkesedést. Hiszen nagyon is élő példa volt az a "cselszövés", amely Stuartt Máriát a vérpadra juttatta. Itt nem a katolikus összeesküvés és az ennek nyomán hozott jogos halálos ítélet a lényeg, hanem az a mód, ahogy a királynő ezt az ítéletet jóváhagyta és végül a felelősséget William Davison államtitkára hárította. A kétértelmű parancs teljesítése miatt kegyvesztett titkár lett a bűnbak a skót királynő bírói végzésen alapuló kivégzéséért, csakhogy az ingadozó Erzsébet beleegyezését jelentő kézjegy érvénytelennek kátszódjon. Szinte pontos mása a történelmi valóságnak a II. rész III. felv. 2. szín részlete, ahol Margit királyné monológjában éppen ugy ártatlannak szeretne látszani Gloster herceg meggyilkolásában, mint Erzsébet Stuart Mária kivégzésének szentesítésében.

Karikirozott formában, de alapvető társadalmi gondolatok is felvetődnek, melyek a költő korában már kezdtek szárnyaikat bontogatni, ha még nem voltak is időszereik:

George: "Mi több, a királyi tanács sem áll jóra való munkásnépből.

John: A tisztviselők legyenek dolgos emberek, vagyis nekünk kell a tisztviselőknek lennünk.

George: Derék ember számára nincs jobb cégér a kérges kéznél."

II. rész IV. felv. 2. szín

A másik megrendítő meglátás, melyet Shakespeare szintén a Jack Cade féle lázadás terhére ír, de ismét a maga korában tapasztal, a kultúraellenesség. Shakespeare a kultúra feltétlen tisztelője ezt a vonást különösen kiemeli. Időszerűvé az tette, hogy az előretörő puritanizmus nem csak kizárólag a színház ellen emelte fel szavát, de a kultúra egész területét revízió alá kívánta venni. A költő félelme nem volt alaptalan. A puritán gondolkodásmód Jakab uralkodása idején jó időre a színházak bezárásához vezetett.

III. Richard a történelem egyik legsötétebb alakja. És ezt a jellemrajzot elsősorban Shakespearenek köszönheti a történelem és az irodalom. Richard életrajzát először Morus Tamás írta meg. Az író és filozófus, mint államférfi azonban VIII. Henrik kancellárja volt, akit uralkodója történelmi munkásságáért igen sokra becsült. A Tudor dinasztiának pedig alapvető érdeke volt - elsősorban a dinasztiaalapító VII. Henriknek -, hogy Richardot a legfeketébbre mocskolják, hiszen a bosworthi csatában tőle megszerzett koronára Tudor Henriknek semmilyen megnevezhető joga nem volt. Az egyetlen megoldást az jelentette, hogy elődjét a legvéresebb kezű gazembernek ábrázolva, egy ügyes propagandahadjárat eredményeként, magát Anglia megmentőjeként állíthassa be. Az utolsó Plantagenet alakja így eltorzítva került a köz-

vélemény tudatába. A források pedig ezt a rajzot adták tovább. A Hollinshed krónika Morus munkájából merített, Shakespeare pedig a krónikából. A mai kor kutatói azonban már gyanakvással olvassák a machiavellistának kiképzett uralkodó ördögi alakjáról szóló tudósítást. A "Storia Illustrata" munkatársa /IPM 1980. 3./ hivatkozik két kortárs véleményére is, akik egyértelműen ellentmondanak a Richardról terjesztett és fennmaradt leírásoknak. Ez természetesen csak a külsejére vonatkozik, de így is nagyon elgondolkoztató. "Egy Nicholas von Pappelau nevű német, aki 1484-ben látta, magas, sovány, törékeny alkatu férfinak írja le. Desmond frófnő, aki fiatalon ismerte, táncolt vele az udvari ünnepeken, azt állítja, hogy ő volt a legszebb férfi a bálteremben, a fivére IV. Edward király után." De ha ezeket a feljegyzéseket nem fogadjuk is el és ragaszkodunk a Shakespeare által megrajzolt képhez, azt azért figyelembe kell vennünk, hogy azok között, akikről érdemleges feljegyzés maradt fenn Richardról, egy sem volt az ő párthíve, mindnyájan az ellentáborhoz tartoztak. Ebből a szemszögből már értékelhetővé válik a tudatos ferdtetés, ami nem csak Richard külsejére, de történelmi tevékenységére is erőteljesen rányomta bélyegét. Shakespeare művének egyik sarkalatos pontja éppen Richard gyilkosság sorozatának kiélezése. Ha viszont ezeket felülvizsgáljuk, kiderül, hogy a legtöbb esetben jogos a kétely. Clarence herceg meggyilkolása pl. nem írható Richard számlájára, hiszen a herceget IV. Edward

1477-ben kivégeztette, miután kétszer is fellázadt ellene. Először 1470-ben, amikor Warwickkal szövetségbe lépve ismét visszahelyezte a trónra VI. Henriket, majd bátyjával kibékülve elfoglalta helyét a politikai életben. Néhány évvel később ismét összekülönböztek, mire a király felség-árulás vádjával kivégeztette. Buckingham herceg kivégeztetése sem Richard gonoszságát példázza. A herceg titokban szövetséget kötött a Lancaster ház híveivel, mellyel távoli rokonság fűzte össze. Célja Tudor Henrik uralomra juttatása volt, de az összeesküvést felfedezték és résztvevői a vérpadon fejezték be életüket. IV. Edward gyermekeinek - a Walesi és Yorki hercegek - meggyilkolása sem egészen tiszta a mai kor embere előtt.

A trónörökösöt a parlament - az akkor már csak árnyék parlament, de mégis csak parlament - fosztotta meg a trónutódlás lehetőségétől és választotta meg Richardot. A gyermek gyilkosság tehát értelmetlen és főleg indokolatlan volt. A gyilkosság tényének az is ellentmond, hogy Tudor Henrik, aki a Bosworthi csatát követően nyilatkozatban indokolta azt a lépését, miszerint fegyverrel támadt Anglia és a törvényes király ellen, a trónörökös meggyilkolását meg sem említi, pedig ez az általános nemzeti felháborodást válthatta volna ki, mely kiváló támogatást biztosított volna a Tudor propaganda számára. Ha gyilkosság ténye fenn állt volna, a politikus Tudor Henrik sietett volna ezt az ütőkártyát kijátszani.

Ha mégsem tette, nekünk is el kell gondolkodnunk, elgondadjuk e a történelemlétkönyvek erre vonatkozó feljegyzéseit!

Shakespeare-t igazán nem érheti vád, ha Richard akakját kiszinezve, elferdítve állította közönség elé. Mint már említettem, az ő rendelkezésére csak a tudori propagandával átglyurt, megbélyegzett figura állt. Ezt rögzítették a krónikák és Morus Tamás Richardról írt életrajza is. De a másik - és ez már figyelemre méltóbb szempont -, hogy Shakespeare figyelmét nem került el, milyen módszerekkel végzett a királyi hatalom a feltételezhető trónkövetelőkkel Erzsébet Angliájában. És Shakespeare nem is késlekedik, hogy ítéletet mondjon a hatalom birtokosainak eszközeiről. Ebben az esetben nem is Stuart Mária a főszereplő. Jellemző eset volt Catherine Gray és Edward Seymour, Hereford grófjának házassága és a házasság törvénytelené nyilvánítása a királynő akaratóból, akit az a cél vezetett, hogy egyik betélytársnőjét, akinek az angol koronára legalább olyan joga volt, mint neki, vagy a félelmetes Stuart Máriának, likvidálja. Catherine Gray Erzsébet királynő unokatestvérének leánya volt. VIII. Henrik egyik nővérétől származott. Mig Stuart Máriát Franciaország támogatta az angol korona megszerzésében, Catherine Grayt Spanyolország próbáltal meg kijátszani politikája adujaként. Amikor házassága, melyet titokban kötöttek Seymour-ral, kiderült - Catherine már terhes volt - a fiatal házaspárt letartóztatták és a házasságra vonatkozó bizonyítékokat megsemmisítve élet-

fogytig tartó börtönbüntetésre ítélték /1562./.
Catherine a Towerben fiugyermekt szült, akit Edward névre kereszteltek. Erzsébetnek ezért is volt feltétlenül szüksége a házasság törvénytelenítésére, hogy tönkretéve ellenfele jó hírét, végleg megfosztassa a trónörökés lehetőségétől. Catherine Gray börtönét csak a halál nyitotta meg. 1568-ban elhunyt, huszonnyolc éves korában. Seymour felesége halála után visszakapta szabadságát és később fiait is sikerült törvényesítenie. Második fiát szintén a börtönben szülte Catherine. /Maria L. Rizzatti: IPM 1981. 06./

A másik esemény, amely felkavarta a közvéleményt Dr.Lopeznek - a királynő orvosának - tragédiája volt. 1594-ben végezték ki felségárulás vádjával. A szerencsétlen orvos Walsingham államtitkár eszköze volt egy Spanyolország ellen irányuló politikai manőverben. Walsingham időközben elhunyt és Dr.Lopez egyedül maradt spanyol kémek és angol cselszövők gyűrűjében. Nevének felhasználását csak Walsingham bizonyíthatta volna, de ő már nem élt, így az orvos áldozatul esett Essex és Cecil pártja hatalmi harcának.

Leicester gróf - Erzsébet kegyence - pl. éppen úgy felesége betegségének hírét kelti, mint Richard, egy esetleges jobb házasság - a királynővel kötött - érdekében. A királynő komolyan fontolgatta a házasság lehetőségét, mikor az asszony váratlanul elhunyt.

A korabeli rüplapok meg is említik a mérgezés lehetőségét Leicester részéről. A haláleset komoly bozrányt kevert és eleve lehetetlenné tette a házasságot, még ha Erzsébet valóban szándékozott is azt megkötöni.

A III. Richard kizvetlenül kapcsolódik a VI. Henrikhez, vele kiegészül és mintegy lezárul az eddig három részben megírt cselekmény. A mű értékét említi, hogy Richard Shakespeare első nagy jellemábrázolása. Ez a történelmi dráma valamennyi fülé emelkedik. A műből hiányoznak a nemzeti hűség szónocai, melyek az V. Henriket pl. jellemzővé tették. "Jellemzi az egyes embert és a kor levegőjét. Eldig azt láttuk, hogy a XVI. század angol nacionalizmusát vetítette vissza elmúlt századokba. Ennek az anakronizmusnak a III. Richardban nincs nyoma: az utolsó jelenetekig nem akad ember, aki az újjászületett Angliát képviselhetné. Richard nagyretörő tervel körül forog minden, ő teremt meg a darab légtérét." /Benedek Marcell - Shakespeare: Gondolat 1963./ Igen, itt a mester nem egyes embereket rajzolt saját korának mintájára, hanem a királyi hatalmat ábrázolta a maga valóságában és az a nép éppen úgy illett Richard uralmára - Shakespeare megfogalmazásában -, mint a Tudorok Angliájára. A korabeli néző nem a történelmi kort, hanem saját korát vélte látni a színpadon és saját politikai meggyőződése szerint kapcsolódott a drámában egymással viaskodó pártok egyikéhez-másikéhoz, mint ahogy a pártok a valóságban is léteztek számára.

sőt talán még erősebb kötelékekkel egymáshoz fűzve, mint III. Richard idején.

Richard lenézi az embereket, mert színészi képességével az orruknál fogva vezeti őket.

Richard: "Kértek már asszonyt ilyen hangulatban?
Nyertek már asszonyt ilyen hangulatban?
.....
Mégfogom szive vad gyűlöletében,
Könnyel szemében, átokkal az ajkán,
Haragjának vérző tanuja mellett,
Ellenem vall az Isten és az ész
S e koporsó, s melletten semmi más,
Csak tettető tekintet és az ördög,"

Hazudozása, színlelése, szellemi fölénye együttesen teszik félelmetes zsarnokká. Az angol főnemesség meghunyászkodva lapul a lábai előtt, London polgársága nem különben. Erzsébet Angliája nem ugyanezt a képet mutatja? Az egymást váltó és egymás ellen acsarkodó kegyencek, a kezes parlament mind-mind a richardi példát sugározza. Cecil, Essex egyaránt azt hiszik, hogy befolyásuk Erzsébetre jelentős és a hazudozó, színlelő, szellemi fölényének tudatában mindenkit lehéző királynő az utolsó pillanatban váratlanul lecsap, halomra döntve számításaikat. Ahogy Buckingham tévesen hitte, hogy Richard a barátja és a fejével fizetett e tévedésért, úgy Essex is belebukik barátja - Bacon - felemelésének kísérletébe is, mert hibásan úgy vélte, hogy a királynő

kegyenceként Erzsébet az ő játékszere. Neki is keservesen kellett megtanulnia a leckét. Többszöri ismétlés, megbocsátott tévedés után a hóhér bárdjának árnyékában kellett rájönnie az igazságra, de sorsát akkor már nem kerülhette el. És ahogyan az utolsó csata előtt Richard egyedül marad és nem fél mástól csak önmagától, ugy a haldokló Erzsébetről is kiderül, hogy nincs nála magányosabb egész Angliában.

Richard: "Magamtól félek? Nincs itt senki más.
Én én vagyok, Richard Richard barátja.
Tán gyilkos van itt? Nem, Dehogynem; én.
Hát futni! Magamtól? Van okom erre:
Különben bosszut állok. Magamon?
Szeretem magamat. Miért? Talán
A jóért, amit én tettem magammal?"

Utódjának személye már nem az ő akaratából függ. Jakabnak - a Skót királynak - Cecil /Robert/ - a királynő első embere - nyújtja a koronát, mint Richard koronáját a bosworthi csatamezőn Stanley a győztes Richmondnak.

Richard utolsó szavaival nemcsak a dráma, de egy korszak is lezárult. E korszakot a Tudorok gyümölcsöző uralma fogja felváltani. De ki lép Erzsébet helyére? Ezt a kérdést az elkövetkező évtized fejtí majd meg Anglia népének!

Utószó a királydrámákhoz.

Az eddigiekben úgy elemeztem Shakespeare műveit, hogy a korabeli Anglia milyen formában és mely pontokon sugárzik elő a verssorok közül. Ám e művek társadalmi töltését még egy szempontból meg kell vizsgálnunk. Egyrészt a résztvevők, a szereplők személyiségét és társadalmi hovatartozását, másrészt a művek közös vonásait kell bonckés alá vennünk! Ha csak átolvassuk a királydrámák szereplőinek névsorát, máris kitűnik, milyen történelmi anyaghoz nyult a szerző. Hogy bemutathassa saját korát, valóságos, élő emberekkel népesítette be a színpadot. És éppen ezért, mivel alakjai élők, mindenkor megtalálja benne, amit keres és amit látni akar. Ez a megállapítás éppen úgy vonatkozik Shakespeare korára is. Az évszázaddal előbb élt szereplők azt az érzelembilágot, azt a tömegfelfogást hordozzák, melyet a nézők. Ezért is kerülhettek hozzá oly közel. A szerző azt mutatta be, amit a néző látni akart és a néző azt látta, amit a szerzőtől elvárt. Shakespeare historizmusa egészen egyedi. A történelem a színházban rendszerint csak monumentális díszlet. Hátér, melyben a hősök tolmácsolhatják érzelmeiket. Shakespeare historizmusa éppen ettől tér el. A történelem a színpadon játszódik le. A történelem a Shakespeare drámák főszereplője lesz.

A királydrámák mindegyike a trónért, vagy a trón megszilárdításáért folyó harcot mutatja be. Ezhel a harccal kezdődik és majd az uralkodó halálával vég-

zódik. A trónra törő legyilkoltatja ellenfeleit, majd amikor eléri az áhitott célt, legyilkoltatja volt szövetségeseit és végül a lehetséges trónkövetelőket, az utódokat is. Az a néhány, aki valahogyan elkerülte végzetét, már a következő fejezet főhőse lesz. Egymással is viakodva majd ők taszítják le a trónról a régi uralkodót, hogy egymást is felfalva a legerősebb legyen az új uralkodó. A trónra vágyó, felfelé tartó trónkövetelő a drámák folyamán hóhérből áldozattá törpül. Ha eddig abban a hitben élt, hogy ő irányítja, sőt teremti a történelmet, most rá kell hogy jöjjön, csupán tárgya, eszköze a történelemnek. De milyen szemzőg az, ahogy Shakespeare ezt a világot nézi? Az abszolút monarchia képe bontakozik ki a néző, olvasó előtt, tisztán sallangmentesen és közérthetően. Shakespeare az abszolút hatalmat bírálja, ezt tárja a néző elé. De számára az abszolút hatalomnak neve van. Richardnak, Henriknek hívják, de hívhatnák Erzsébetnek is. A királydrámákat olvasva, látva, a történelem résztvevői lassan összemosódnak, egyre inkább kialakul az egyéneken tulmutató, az egyének fölé emelkedő, magasodó történelem általános képe. Shakespeare szerint az uralkodás a természet megsértett rendje, melyben a gyilkosságra gyilkosság a válasz, gaztett gaztettet szül. Az abszolutista birodalomban a rend a hűbéresek és hűbérurak rendje, akik a birodalmat is úgy kormányozzák, mintha hűbérbirtok lenne. Shakespeare elfogultság nélkül szemléli az uralkodás könyörtelen folyamatát.

Nem befolyásolja a középkori félelem, sem a reneszánsz illuzionizmusa. Mindkettőn felül tud emelkedni. A király, véleménye szerint nem az isten felkentje, hanem ember, és a politika nem más, mint a hatalom megszerzésének és megtartásának művészete.

Milyen társadalmi rétegek vesznek részt a királydrámák küzdelmeiben? Ezek a küzdelmek nem társadalmi jellegűek. A valóságban csak a feudális főúri réteget érintették. Ennek ellenére, vagy éppen ennek támogatására a polgárság képviselői már megjelennek a színen. Szerepük bár még csekély - láttuk az elemzések során - mégis jelentős és főleg előremutató. A János király "várankozó", a IV. Henrik "becsapott", a VI. Henrik "lázkodó" és a III. Richard "kétkedő" polgárai, mind-mind a XVI. század szülöttei. Ami pedig jelentős és rendkívül fontos momentum: a dolgozó nép, a kézművesség és a munkásság megjelenése. A VI. Henrik Jack Cade lázkodását dolgozza fel, kissé még sután, de életszerűen. /Lásd a VI. Henrik elemzésénél/ A polgárság még nem erős, nem döntő jelentőségű, de már létezik és egyre többet nyom a történelem mérlegén. Hatalmat még nem követelhet magának, de a hatalom kiszolgálását már megmeri tagadni, sőt meg meri kérdőjelezni az uralkodó személyét is! /János király/ Ennek a felfejlődő rétegnek a véleményét tükrözi Shakespeare művészete. Ebből az állásfoglalásból nő majd ki a polgári ideológia. Ami Shakespearenél még csak meglátás, esetleg megérzés, az fél évszázaddal később már valóság lesz, az erős

uralkodásra termett polgárság öntudata.

Vizsgáljuk meg a királydrámák társadalmi felépítését számszerűen is!

A János király 23 szereplője közül 22 nemes /12 főnemes/ és csak 1 polgár. E polgárnak viszont döntő jelentőségű mondanivalót tartogat a költő. /II. fel. 2. szín./

A II. Richard 32 szereplője közül 29 nemes /22 főnemes/ és csak három tartozik az alsóbb rétegekhez. /1 herold, 1 szolga, 1 kertész/ A kertész jelenete /III. felv.

4. szín./ itt is kiemelkedő a társadalmi rajz szempontjából.

IV. Henrik I. rész 31 szereplője közül 21 nemes /16 főnemes/ és csak 10 tartozik az alsóbb rétegekhez. /Fuváros, lovász, pincér, stb./ A fuvarosoknak és pincérnek itt is rendkívüli a jelentősége. /II. felv. 1. szín/

IV. Henrik II. rész 32 szereplője közül 22 nemes /16 főnemes/ és 10 tartozik az alsóbb rétegekhez. /"Katonajelöltek" stb./ A korabeli anglia ábrázolásának nagyszerű példája e "katonajelöltek"-hez fűződik. /III. felv. 2. szín/

V. Henrik 27 szereplője közül 22 nemes /15 főnemes/ és csak 5 tartozik az alsóbb rétegekhez. /Ezek is katonák/ Henrik hódító háborúinak megfestése, mint alaptéma, az oka, hogy pl. a polgárság nem jelenik meg a műben.

VI. Henrik I. rész 38 szereplője közül 32 nemes /28 főnemes/ és 6 tartozik az alsóbb rétegekhez.

VI. Henrik II. rész 47 szereplője közül 26 nemes /17 főnemes/ és 21 az alsóbb rétegek képviselője. /Iparosok, polgárok/ Shakespeare hat teljes jelenetet szentel nekik. /IV. felv. 2., 3., 6., 7., 8., 10./

VI. Henrik III. rész 38 szereplője közül 32 nemes /30 főnemes/ és csak 6 tartozik az alsóbb néprétegekhez. /Erdő-

örök, vadász, stb./

III. Richard 46 szereplője közül 34 nemes /22 főnemes/
12 tartozik az alsóbb rétegekhez. /Irnok, futár, ...
stb. Polgár és iparos nincs közöttük.

A szénszerű vizsgálat akkor érdekes igazán, ha
figyelembe vesszük a művek keletkezésének sorrendjét.
1590 - 1599 közt: VI. Henrik I-II-III., III. Richard,
II. Richard, János király, IV. Henrik I-II., V. Henrik.
A költő már munkásságának első szakaszában megérezte a
polgári erősödést és a polgári felemelkedés fontosságát.
Ábrázolásmódja még csak utkeresés, de csiráiban
is monumentális.

Shakespeare számára Erzsébet királynő minden hibájával együtt, melyeket a költő éppen olyan jól látott,
mint kortársai, Anglia nagyságának és dicsőségének
megtettesülését jelentette. Pályája kezdetén lelkesedett
a "boldog Angliát" - "merry old England"-ot megteremtő
uralkodónőért. Annak a polgárnak a szemével értékelte
politikáját, aki benne szövetségest látott, és minden reménye
megvolt, hogy vagyona révén az új nemesek sorába lépjen.

Erzsébet uralkodásának utolsó éveit a trónutódlás
kérdése töltötte be. A másik jelentős mozzanat volt Anglia
életében, hogy az agg királynő türelmetlenebb tanácsosai
unszolására megismételte nővére vallásüldöző politikáját,
csak hogy most ellenkező előjellel. Most a cél a még meglévő
katolicizmus visszaszorítása volt. Az erzsébeti vallásüldözés
a XVI. század utolsó és a XVII. század első éveiben kezdett
riasztó mérete-

ket ölteni. Az anyagilag tönkretett, tekintélyét veszített anglikán egyház sem a protestánsokat, sem a katolikusokat nem élégítette ki. A előbbiek Genf felé fordultak, Kálvin tanait vallva az igazi protestáns hitnek, az utóbbiak pedig változatlanul ragaszkodtak őseik válásához. A kormány pedig üldözött mindenkit, aki az anglikán egyház tanításainak és szertartásrendjének ellentmondott, vagy cselekedett.

Csupa olyan benyomás, mely egy közepes, szürke átlagembert is színvallásra tudna kényszeríteni. Shakespeare pedig, mint mélyen érző, gondolkodó ember, akit a katolicizmus családjá, főleg édesanyja révén közelről érintett, politikai álláspontjának megváltoztatására sarkalta. Erzsébet tulkapásai láttán egyre jobban elfordult korábbi bálványától és az egyedüli törvényes trónörökös Stuart Jakab felé kezdett tekingetni. A skót trón ura, aki ugyan protestáns nevelést kapott, de mint a katolikus Stuart Mária fia nem lehetett közömbös - valójában nem is volt, csupán a berwicki megállapodás után /1586/ kényszerűségből felhagyott a nyílt katolikus szimpátiával - a valláspolitikai kompromisszumos rendezése iránt. Shakespeare egyre inkább Jakab személyében látta a vallási felszabadulás zálogát, és mivel Erzsébet az előbb említett szerződés ellenére sem volt hajlandó kijelölni leendő utódját, a költőt mindinkább kétségek kezdték gyötörni az ország sorsa iránt. Az utolsó lökést a megnyilatkozáshoz Robert Devereux-nek, Essex grófjának összeeskövése adta, melynek Shakespeare legnagyobb párt-

fogója Southampton grófja is áldozatul esett. Az összeküvés és az egyik legmegrázóbb tragédia - a Hamlet - megírása egy időre tehető. A Hamletről az első említést 1602 július 26-i keltezéssel találjuk: ezen a napon vették fel a nyomdászok és könyvkiadók társaságának hivatalos jegyzékébe /Stationers Register/ /33/. Shakespeare munkatempóját ismerve a mű megírása 1601-re tehető.

Hogyan rajzolta meg a zseniális drámaíró korának képét úgy, hogy a korabeli néző számára félreérthetetlen legyen, ugyanakkor a cenzura szeme elől rejtve maradjon az igazi mondanivaló? Próbáljuk meg lehántani a tragédia felszínét, hogy a mélyére pillantva azonosíthassuk a szereplőket és cselekedeteiket a valóságos történelmi alakokkal!

A Hamlet a legnépszerűbb, de egyben a legvitatottabb Shakespeare mű. Általában a bosszutragediák közé sorolják holott, ha jobban megvizsgáljuk kiderül, hogy tulajdonképpen társadalmi dráma.

Shakespeare a drámai jellemábrázolás eszközeivel átfogóan és hitelesen ad számot korának társadalmi valóságáról. A tragédia keretei között két világ csap össze a szemünk előtt. A bomladozó, velejéig romlott feudalizmus és a humanizmus, a tiszta, nemes emberi érzések hordozója, mint az új polgári társadalom melegágya. /34/ A Hamlet alakjai a középkori nyersséget és a reneszánsz embereszményét idézik. Színtere az angol királyi udvar, Shakespeare hiven lefesti annak szokásait. Nem rejti el

a véleményét a főnemesség pazarló, dáridozó életviteléről, az udvar felesleges, tartalmatlan csillogásáról.

"E kába lagzi, mind kelet, s nyugatra,
Más nemzeteknél csunya hirbe hoz:
Iszákos a nevünk s utána disznó
Cim is ragad, s e szokás, valóban,
Bár tetteink megütnék a tökélyt,
Jó hirnevünk savát, izét veszi."

Hamlet I. felv. 4. szín

A Hamlet kiindulási helyzetét keresve hamarosan fel-
tárul előttünk a középkori történetbe ágyazva az abszolút
monarchiának és a zsarnokságnak sajátos reneszánsz-kori
értelmezése. Shakespeare és kortársai felfogása szerint
a társadalom léte, a béke záloga, a nemzetközi megbecsü-
lés biztosítéka a jogos trónutodlással gyakorolt abszo-
lut királyi hatalom. /35/ Erzsébetnek nincs kijelölt
utódja, és az egyetlen, származása szerint jogos örö-
köstől, Jakabtól, Erzsébet végső rendelkezése nélkül
könnyű lenne elorozni a koronát. A jogtalanul megszerzett
királyi hatalom viszont az országot pusztulásba, pol-
gárháboruba sodorná.

A tragédia kezdetén Dánia királyát gyászolja. A
trón azonban már nem áll betöltetlenül. Az elhunyt ki-
rály öccse, Claudius, ragadta magához a hatalmat, mel-
lőzve a jogos örököst Hamlet királyfit. A trónbitorlás
nyilvánvaló, és az is érthetővé válik, hogyan következ-
hetett be az adott helyzet, ha a shakespeare korabeli
Angli alkotmányos szokásait összevetjük. a drámával.

A trónutodlás kérdését az államtanács döntötte el, súlyosabb esetekben a parlament hozzájárulásával, mindenkor figyelembe véve az uralkodó akaratát. /36., 37/

A tragédiában Claudius bitorolja a trónt, noha az államtanács segítségével szerezte meg. A tanács hozzájárulását azzal eszközölte ki, hogy feleségül vette bátyja özvegyét. Erre egyrészt Claudius utal:

"... ágyunkat egykor, most királynénk,
E harcos állam trónja özvegyét,
Nőül vevők, nem ellenkezve bölcs
Tanácsaitokkal, melyeket nekünk
Szabadon adátok ez iránt, ..."

I. felv. 2. szín

Az államtanács tehát minden bizonnyal feltételként szabta a házasságot! Másrészt Polonius is kijelenti, hogy az új királynak régi bizalmasa. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy Claudius mindössze két hónapja király, akkor az is nyilvánvaló, hogy Poloniusnak igen sokat köszönhet, és nemcsak e két hónap tartama alatt.

"Szeretném tudni, volt-e oly idő,
Hogy én azt mondtam: "igy van felelek"
S másképp ütött ki?"

II. felv. 2. szín

Ezt támasztja alá az is, hogy a király éppen őt küldi hallgatónni a királyné szobájába, hogy tanuja legyen Hamlet és Gertrud beszélgetésének.

Claudius és Polonius kapcsolatára utal még a következő két szövegrész is. Claudius szavai, melyeket

Laerteshez intéz döntően bizonyítják, hogy hálával tartozik Poloniusnak, most már az sem lehet kétséges, miért.

"... mit kérnél Laertes,
Hogy kérve lenne s nem megadva is?
A szívvel a fő nem közelb rokon
A száj iránt a kéz nem szolgálatosb,
Mint e királyi-szék atyád iránt."

I. felv. 2. szín.

Claudius tette tehát Polonius érveire támaszkodott a trón megszerzésében! Az agg tanácsos félve Hamlet, lánya iránt érzett vonzalmától, talán attól is tartva, hogy a szerelmes Ophélia valami titkot kifecsegg a királyfi előtt, a következő szavakkal tiltja meg a további találkozásokat:

"... Több árt szabj magadnak,
Különben elárulsz engem is."

I. felv. 3. szín

Hamlet előtt sem lehet titok Polonius igyekezete, mellyel Claudiust támogatta. E véleményének "őrültsége" leple alatt nyíltan is hangot ad.

Polonius: "Ismer főnséget engem?
Hamlet: Derekasán: maga halkufár.
Polonius: Nem én, uram.
Hamlet: No pedig szeretném, ha efféle becsületes ember volna.
Polonius: Becsületes uram?

Hamlet: Az hát uram, becsületesnek lenni, ahogy most jár a világ, annyi, mint egynek kétezerből lenni kiszemelve."

II. felv. 2. szín

Hamlet legutoljára idézett szavai egyben a költő újabb félreérthetetlen ítéletét rejtik saját koráról!

Hamlet türi, hogy jogaiból kirekesszék! Semmit sem tesz, hogy örökösödési jogának érvényt szerezzen! Egyrészt, mert nincs módjában az államtanács döntését kétségbe vonni, főleg azért, mert anyja sem védelmezte kellőképpen fia érdekeit, másrészt, mivel a tanács határozatát tiszteletben tartja, sokkal jogtalanabbnak érezve az ellenszegülést, mint azt, hogy azok a nagybátyját az ő "reményei" elé helyezték.

Gertrud magatartásában itt Erzsébet királynőre ismerhetünk. Shakespeare megérezte, hogy a döntő politikai kérdésekben állandóan habozó Erzsébet Angliájában is előfordulhat hasonló helyzet. Hol a biztosíték, hogy az államtanácsnak Jakab ellenében nincs saját jelöltje? Talán Essex gróf főuri felkelésétől nem csupán híveinek ébersége mentette meg a királynőt, hanem az is, hogy nem Essex volt hivatott a hatalom átvételére! Ahogy Claudius elorozta a koronát Hamlettől, úgy megszerezheti az igazi angol trónt is valaki az államtanács és az első miniszter lord Burghley segítségével, akit Shakespeare Poloniussal azonosít. Cecil, aki a politika követelményeinek megfelelően késleltette, majd

sürgette Stuart Mária halálát, most fia - a későbbi Salisbury earlje, most Erzsébet államtitkára és bizalmasa - karrierje érdekében, annak utját egyengetve megfoszthatja reményeitől Jakabot is, ha úgy látja, hogy Skócia és Anglia egyesítése nem felel meg Anglia nagyhatalmi álmainak. A kérdés ilyen irányú feltevését az is aktuálissá tette, hogy Erzsébet a berwicki szerződés után Jakab minden kísérletét elutasította, hogy Skócia királyát örökösenek nyilvánítsa! Nem lényegtelen felvetnünk azt a kérdést sem, hogy Cecil mennyire tarthatott a leendő I. Jakab nehezteléséről, melyet az, anyja vérpadra juttatói, vagy azok leszármazottjai iránt érzett. Mint később kiderült, az aggodalom hiábavalónak bizonyult. Jakab, ki - igaz, hogy nagybátyja befolyására - nem sokat tett anyja érdekében, nem érezte "híveivel" ez irányú érzelmeit, sőt Cecil fiát éppen ő emelte Salisbury earljévé.

A Hamletet vizsgálva ne tévesszen meg bennünket az a körülmény, hogy a tragédia megírásának idején az idős Cecil már nem élt! /1598-ban halt meg/ Helyét a királynő oldalán fia foglalta el, aki apja halálakor már Erzsébet egyik bizalmasa volt. Shakespeare most is, mint mindig, általánosít. Több egyedi jellemvonást egyesít alakjaiban és több valóságos személyből gyur egyetlen színpadi figurát.

Milyen mélyreszántó jellem Claudius! Nem pusztá zsarnok, aki állandó vérontással biztosítja uralmát. Sokkal összetettebb figura. Csak annyiban zsarnok, amennyiben Shakespeare és kora a jogtalan uralkodást a zsarnoksággal azonosította. Claudius okos, számító ember, ha nem is reneszánsz embereszmény, de a reneszánsz szülötte. Még azt sem lehet ellene felróni, hogy kényur, hiszen a parlamentarizmust úgy ahogy megtartotta. /I. felv. 2. szín/ Ez a vonása jellegzetesen "erzsébeti". Erzsébet királynő is mindenben kikérte az államtanács véleményét, időnként még a parlamentet is meghallgatta, aztán ... saját belátása szerint döntött, igen gyakran a tanácsok ellenére, de minden esetben úgy, hogy a kényesebb ügyekben "tisztá" maradjon, és a látszat a tanácsadók ellen szóljon. Erzsébet nem lehetett zsarnok, mert az ország törvényes uralkodója volt! Ezért volt számára oly fontos Stuart Mária "ügyének rendezése", mert a skót királynő éppen uralkodói jogának törvényességét vonta kétségbe. Shakespeare, aki 1587-ben bizonyára természetesnek találta a királyi per végeredményét, most amikor elégedetlen Erzsébetnek a valláspolitikában tanúsított önkényével, észreveszi ezt a "sántító igazságot".

Beszéltünk eddig trónbitorlásról, Jakab trónöröklési jogáról és arról a lehetőségről, hogy őt egy "kiválasztott" személy megfoszthatja e jogától. A drámában az uralkodásból mellőzött trónörökös Hamlet. Fel-

merül tehát a kérdés, hogy kinek a személyét rajzolta meg Shakespeare Hamlet alakjában.

Az eddig elmondottakból az derül ki, hogy a leendő angol uralkodó Jakab portréja ismerhető fel a dán királyfi nagyszerű figurájában. Csakhogy a dolog távolról sem ilyen egyszerű! Igaz, hogy Shakespeare ebben az időben várakozással fordul Jakab felé, de ez nem ok arra, hogy elfogultan a megváltót lássa benne. Annál is inkább nem, mivel a Shakespeare-társulat aktív részt vállalt az Erzsébetet megdönteni készülő "Essex" lázadásban, Shakespeare pártfogója Southampton gróf révén. Nyilvánvaló, hogy a költő a lázadás előtt egészen más ügy érdekében vállalta a kockázatot. Míg Essex és hívei saját érdekükben, anyagi és erkölcsi hasznukat nézve fogtak fegyvert, addig Shakespeare az elmondott okokból kívánta Erzsébet bukását, remélve Jakab trónralépését. A lázadás leverése után rádöbbenve a valóságra, megírta a Hamletet, mint figyelmeztetést a trónbitorlás lehetőségére. De minden nem gátolta abban, hogy a főhős alakját arról az emberről - Essex grófjáról - formálja meg, akitől éppen óvni kívánta a leendő uralkodót. Mivel talán maga is érezte a helyzet fonákságát, Essex alakjának még egy drámabeli figurát szentelt Hamleten kívül. Ez a kiegészítő alak Laertes. A két jellem azonosságáról már sok Shakespeare szakértő megemlékezett /38/, a köztük lévő párhuzam nyilvánvaló. Hamlet Essex szobra a lázadás előtt, amikor Shakespeare még nem volt tisztában az igazi céllal, Laertes pedig az az ember, amilyennek Shakespeare Essexet

látta az ítélet után. Hamlet a gondolkodó, Laertes a cselekvő. Sorsuk szinte közös, és ez a közösség állítja szembe őket egymással, míg egymás kezétől, mint egymás sorsának meghatározói semmisülnek meg. Hamlet a "hős, tudós, az izlés tükre, szép hazánk reménye és virága" olyan helyzetbe sodorja Laertest, hogy az kénytelen őt a halálba küldeni, de mint igaztalanul "igazságot" osztó öndöfésétől önmaga is elpusztul. Essex grófot a világit, a királynő kegyencét, a londoni nép kedvencét porba sulytotta Essex gróf a nem igaz ügyért kardot emelő lázadó.

Hamlet tehát szintén, mint minden szereplő összetett figura. Essex gróf személyét, és Stuart Jakab jogait testesíti meg!

A hamletben azonban nemcsak az uralkodó osztályt és közvetlen környezetét verázsolja elénk a mester. Bár e két művében /a másik a Macbeth/ főleg a hatalmi harcot bírálja és ennek megfelelően személyeken keresztül ülteti át drámába a társadalom képét, így az egyes társadalmi rétegek nem jelennek meg olyan élesen, mint a királydrámákban, ahol szinte Anglia minden társadalmi típusa felsorakozik, az osztályok gondolkodásmódja, életmódja a szövegrészek elemzésével mégis tisztán kimutatható. Shakespeare talál rá módot, hogy az uralkodó osztály képviselőjében a műben nem szereplő réteg, a polgárság arcát is bemutassa. Szép példa erre Polonius intelme fiához, mely a polgárság és a polgáriasodott nemesség gondolat és erkölcsi-

lágába vezeti az olvasót.

" A gondolatnak nyelve sose keljen
Nálad, ne tette ferde gondolat,
Légy nyájas ámbár, de ne köznapi,
Kémlelve rostáld meg barátaidat,
Aztán szorítsd lelkedhez érckapoccsal,
De minden első jöttment cimborá
Üdvözetén ne koptasd tenyered.
Kerüld a patvart, de ha benne vagy,
Végezd, hogy ellened másszor kerüljön,
Füled mindenki bírja, szód kevés,
Ítéletet hallj bárkitől, ne mondj.
Öltözz, miképp erszényedtől, telik,
Drágán, ne torzúl, gazdagon, ne cifrán,
Mert a ruha jellemzi emberét,
Kölcsönt ne végy, ne adj: mert a hitel
Elveszti önmagát, el a barátot."

I. felv. 3. szín

Ha kiemelt szövegrészt összevetjük egy korabeli levél-
lel, /39/ akkor a gondoskodásmód azonossága és a han-
gulati hasonlóság azonnal szembetűnővé válik.

Sir Henry Sidney levele fiához. /1566./

"Tarts mértéket az étkezésben ... Borral ritkán, de
olykor mégis élj, nehogy ha egyszer-egyszer váratlanul
innod kell, lerészegedj. Tudj vidám lenni, ... de jüked-
vedben sohase bohóckodj s szavad sohase legyen sértő,
mert a szó okozta seb gyakran nehezebben heged a kardvá-
gásnál. Fontolj meg minden szót, mielőtt kiejtenéd, ...

mindenekfelett pedig ne mondj valótlan, még apróságokban sem ..., mert mi sem lehet súlyosabb gentlemanre nézve, mintha hazug hírébe kerül. Tanulj és keresd magadnak az épületes tevékenységet. Ez által annyira hozzászokol a helyes cselekvéshez, hogy nem is tudod majd, hogyan fogj a rosszhoz, még ha hajlanál is rá."

A tragédia talán legszebb, a költő szempontjából önéletrajzilag is fontos jelenete, melyben Shakespeare elmondhatja Hamlettel saját színészi hitvallását. Ez a monológ - III. felv. 2. szín - pontos képet ad a XVI. század színművészetének fejlettségéről, és elméleti értéke azért is felbecsültetetlen, mert az elmondott szabályok ma is éppen olyan érvényesek, mint háromszáz évvel ezelőtt. A felsorolt színésztípusok ma is megtalálhatók és ma is megfigadhatnák a nagy költő intelmét:

"Szavald a beszédet kérlek, mert ha oly teli szájjal mondd, mint sok színész, akár a város dobosa kiáltná ki verseimet. Ne is fűrészd nagyon a levegőt kezdeddel, hanem jártasd egészen finomul: mert a szenvedély valódi zuhataga, szélvésze, a mondhatnám forgószele közepette is bizonyos mérsékletre kell törekedned és szert tenned, ami annak simaságot adjon."

De nemcsak a színészi mesterség képét tárja elénk, hanem felhívja a figyelmet arra is, hogy a színpadon folyó cselekmény nem csupán játék. A figyelmes és lel-

kiismeretes néző magára ismerhet, megláthatja erényeit és hibáit, felismerheti korát és társadalmát. Mert a színjáték célja, "hogy tükröt tartson mintegy a természetnek, hogy felmutassa az erénynek önábrázolását, a gunynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát."

Az óvatosan bíráló Shakespeare ezzel a mondattal árulja el, hogy műveiben az utókorra hagyta korának és kortársainak mesterien megrajzolt képét.

A macbeth nem tartozik a vitatott Shakespeare drámák közé. A kutatók egybehangzó véleménye szerint a mester egyik legösszefogottabb, legkidolgozottabb tragédiája, azt azonban minden esetben figyelmen kívül hagyják, hogy milyen szorosan kapcsolódik az előbbieken tárgyalt remekműhöz, a Hamlethez.

A Hamletben a politikai fordulatot váró költő szólt a nézőhöz, és jóformán még véget sem ért a bemutató, Fortinbras zárószavai még visszahangként vibráltak a Globe színház nézőterén, amikor bekövetkezett az áhított fordulat.

1603-ban meghalt Erzsébet, és a tanács mérlegelve a királynő - Robert Cecil által értelmezett - végakarátát, VI. Jakab skót királyt, Stuart Mária és VII. Henrik dédunokáját Henri Darnley-nak a fiát, hívta meg az angol trónra. Jakab - Angliában e néven az I. - egy szegény, feudális országból került a mérsékeltén gazdag Angliába, ahol a kapitalizmus kezdetleges formái voltak kialakulóban, és a feudalizmus már meglehetősen bomlás-

nak indult. A katolikus érzelmű uralkodó állandóan harcban állt a parlamenttel, és minden eszközzel védeni igyekezett abszolutista, Istentől származtatott jogait. "A szabad monarchia igaz törvénye" című munkájában határozottan leszögezte: "Ha egyszer valakit királlyá koronáztak, legyen bár az bálványimádó, valásüldöző, mint Nabuccodonozor, vagy vérengző zsarnok, igazi szörnyeteg, mint Nero, alattvalóinak kötelessége, hogy a Szentírás értelmében engedelmeskedjenek neki, sőt imádkozzanak jólétéért! §40 /

A király magatartása és uralkodói elvei tehát csalódást keltettek az őt várókban, így Shakespeareben is. Shakespeare, aki a Hamletben még Jakab jogainak védelmében ragadott tollat, most annak embertelen despotizmusa ellen emelt szót. Ezt a kifejezést - despotizmus - Jakab esetében azonban nem szabad a szó szoros értelmében venni. Jakab "embertelen despotizmusa" csak az Erzsébet korra viszonyítva, ahhoz hasonlítva embertelen. Valójában nem idézi fel az igazi Despoták - IV. /rettegett/ Iván, vagy akár XIII. Lajos - önkényuralmát.

Alkalmas tehát szolgáltatott Holinshed krónikájának egy, az angol történelemhez csak távolabbról kapcsolódó, részlete, mely Macbeth skót király történetét mondja el.

A történelmi Macbeth 1040-től 1057-ig uralkodott. Keménykezű, parancsolásra termett király volt. A trónt

összeesküvés eredményeként foglalta el I. Duncan-tól. A feudális jogszokásokat figyelembe véve Macbeth harcos igazságos volt /41/. Ő is, Duncan is az előző uralkodó, II. Malcolm, leányági unokái voltak, de mivel Macbeth volt az idősebb, a Duncan által bitorolt trón őt illette meg. Holinshed krónikájában, melyből Shakespeare a témát merítette, Macbeth trónbitorló ugyan, de uralkodása folyamán nemeslelkű, nagy királynak mutatkozik. Shakespeare azonban a zsarnokot akarta bemutatni, és ez egyenes uton, az uralmát szentnek tartó királlyal szemben nem volt lehetséges. Macbeth alakja jól formálhatónak látszott ahhoz, hogy személyében megrajzolja az abszolutizmus minden kegyetlenségét, igazságtalanságát. Ezért mutatja be hőstét a krónika alapján trónbitorlónak, hiszen ez a bűn, mely a feudális fogalmak szerint feljogosította az alatt valókat a nyílt támadásra uralkodójuk ellen, lehetővé tette a zsarnok Macbeth szinpad megbuktatását anélkül, hogy a királyi cenzura "neheztelését" vonta volna maga után. Hasonló a helyzet Banquo átformálásával is. A skót ahán a krónika szerint Macbeth társa az összeesküvésben, valóságos történelmi szerepe nem tisztázott, de mivel Jakab, mint Stuart-házi király, Banquóban dinasztiájának megalapítóját tisztelte, nem lett volna "célszerű" az őseire oly büszke uralkodót elődjének orgyilkoskénti szinpadravíteléssel megsérteni. Banquo az angol-normann bevándorló Fitz-Alan család sarja. E család az idők során Elnyerte a skót örökös udvarmesteri méltóságát a

Steward-ot. A steward szóból származik a Stuart név./42/ Shakespeare dramaturgiája nyomán az összeesküvő Banquokból áldozat lett. Ezzel a "tapitatos" változtatással sikerült a kényes kérdést megoldani.

Milyen történelmi személyeket festett meg Shakespeare a Macbethben? Hogy e kérdésre választ kaphassunk, ugyanúgy ahogy a Hamlet esetében, a politikai összefüggéseket kell vizsgálat tárgyává tennünk, és azt, hogy a kor ismert politikusai milyen szerepet játszottak Jakab trónralépésekor, milyen tevékenységet fejtettek ki annak érdekében, hogyan reagáltak a király abszolutista kísérletére, milyen lépéseket tettek mellette, ellene, vagy egymás ellen. Minden megegyezik e a tragédia hőseinek cselekedeteivel és a cselekedetek indokaival!

A Macbeth főhőse a Hamlettől eltérően nem összetett alak, nem több valóságos személy megtestesítője. Macbeth Kétséget kizáróan Jakab portréja. Bár Shakespeare, mint erről már szó esett, politikai megfontolásból trónbitorlónak ábrázolja Macbetet, hangsúlyozottan ráruházza Jakab kirivó jellemvonásait.

A humanista ember egyre jobban elvetette a szellembekbe, a boszorkányokba, a tulvilágba vetett hitet. Shakespeare műveiben még gyakran szerepelnek a barát-nak, ellenségnek megjelenő szellemek, vagy a boszorkányok rémalakjai. Nem lehet eldönteni, hogy a költő hitt-e a földöntúli lényekben, vagy csak kora átlag közönségének izlését ismerve felhasználta őket drama-

dramaturgiai szempontokból. Az viszont tény, hogy Jakab hitt a boszorkányok létesében, "1589-ben történt, hogy a király hajón tért haz Dániából, s utközben vihar tört ki, melyből nehezen menekülhetett. Meg volt győződve, hogy a vihart boszorkányok támasztották és nyomozást rendelt el. Seregestől hurcolták bíróság elé a gyanúsítottakat, akik a szürnyü kinzások kényszerítő hatására hátborzongató rémmesék keretében vallották be bűnösségüket. A pör és a Halálos ítéletek indoklására maga a király irt "Daemonologia" címen könyvet, melyben bőven taglalja a szellemvilág hierarhiáját, s ateizmussal vádolja azokat, akik nem hisznek a démonokban és a boszorkányokban" /43/

Macbethnek boszorkányok jósolták meg csilligó karrierjét a véráztatta csatamezőn. Azok a látomások, akiknek létezését Jakab szilárdan hitte! Shakespeare a humanista aligha akarhatott mesealakokat megjeleníteni. Az első felvonásban jóslatot mondó banyák a lélek "boszorkányai": a hatalomvágy, a nagyravágyás, és a megalkuvás. Jakab jellemében mind a három szerepelt. Anyja kivégzése után tett látványos bosszunyilatkozatát félretéve /1587./ egyezett ki Erzsébettel, aki viszont később feledve berwicki ígéletét, sohasem volt hajlandó őt elismerni utódjának.

Macbeth és Jakab helyzete tehát hasonló. Mindketten ígéletet, és pedig homályos ígéletet, kaptak a trónra. Az előbbi jóslat formájában, az utóbbi pedig Erzsébet megánlevelében, majd az uralkodónó élete

alkonyán Robert Cecil államtitkártól. /44/ Amennyiben kettőjük sorsa eltér, hogy a Macbethnek szóló jóvendülés mellett egy másik is elhangzott. Macbeth király lesz, de utódai nem örökölhetik vérrel szerzett trónját, mert Banquo a leendő királyok apja. Ismét megcsodálhatjuk Shakespeare zseniális dramaturgiai és politikai érzékét. A Banquonak szóló jóslat ugyanis kettős célt szolgált. Egyfelől a thán fentebb említett beállítását alátámasztva udvarias gesztust jelentett Jakab király felé és ez méginkább elősegítette a cenzura "ködösítését". Másfelől viszont intő példaként állította Jakab elé Macbeth történetét, mely éppen azt a folyamatot ábrázolja, hogy egy tiszteltől és szeretettől övezett hős hogyan válhat önkényurrá. A trónt könnyebb megszerezni, mint megtartani, biztosítani az uródok számára. A költő nem is sejthette, hogy jóslata egykor valóra fog válni! Ahogy Macbeth egyeduralma összeomlott, úgy tépte le a koronát a polgári forradalom vihara Jakab fiának Károlynak a fejéről.

Macbeth boszorkányai nemcsak a cselekmény menetéhez szükséges, dramaturgiai szempontból fontos alakkok, hanem a shakespeareai jellemzés fontos eszköze is. Mint már említettem, az első felvonásban megjelent rémek az emberi lélekben rejlő tulajdonságok. Ezek ösztönözték Macbethet az első gyilkosságokra a korona megszerzésének érdekében. Amikor azonban elérte célját, a fejére tehetette a régen áhitott hatalmi

jelvényt, nincs többé semmi, ami tette sarkalná. Banquo is halott, de Macbeth hatalma e gyilkosság által nem szilárdult meg. Macbeth tanácstalan. És ekkor ismét megjelennek a boszorkányok. Az I. felvonás alakjaitól eltérően a IV. felvonás 1. színen élénk lépő boszorkányok már nem emberi tulajdonságokat személyesítenek meg. Az előbbiek szinte a semmiből bukkantak fel a győztes, nagyratörő hadvezérnek, az utóbbiakat ő maga kereste meg. Az előbbiek benne éltek és csak szerencséje hozta őket a felszínre, az utóbbiak viszont élő alakok, az uralkodó mellé szegődő kétszínű tanácsadók.

Shakespeare tolla most is keményen, de félreérthetetlenül rajzolt. Kik azok a tanácsadók, akik Jakab személye mellett betölthetik a macbethi boszorkányok szerepét? Ha erre a kérdésre választ akarunk kapni, ismét vizsgálat alá kell vennünk Erzsébet királynő uralkodásának utolsó nagy megrázkódtatást okozó eseményét, az Essex-pert. Nem Essex személyével akarok most foglalkozni. Shakespeare róla alkotott állásfoglalásáról a Hamlet elemzésekben már részletesen beszéltem. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy Essex bukása, mely súlyosan érintette Shakespeare pártfogóját Southampton grófot, és rajta keresztül a költőt is, egyes politikusok felemelkedését szolgálta. Mindenek előtt Robert Cecil utját egyengette. Erzsébet államtitkára igazi karrierjét köszönheti annak, hogy Essex, a nagy vetélytárs félreállt az utjából. Cecil a

kegyenc kivégzése után kezdett tárgyalásokat Jakab megbízottjával és megegyezésük eredményeként az ő szava döntötte el az államtanácsban Jakab trónutódlását. Elsősorban az jelentett sokat e kérdésben, hogy Cecil Erzsébet végakarátát Jakab előnyére értelmezte. Halgassuk meg, hogyan írta le a jelenetet Strachey a fennmaradt források alapján! - "Cecil és a tanácsnokok körülvették. Az államtitkár megkérdezte tőle, akar e utasításokat adni arra nézve, hogy ki legyen az utóda. A királynő nem felelt. "A skót király?" - indítványozta Cecil. Erzsébet intett, hogy beleegyeznek, vagy legalábbis Cecil így látta." A haldokló akaratának ilyen értelmezése Jakab számára a koronát, Cecil számára az új király hálóját, Salisbury earlje büszke címét jelentette. /45/ Cecil mindvégig Jakab tanácsadója maradt. Mint a történelmi részben már szó esett róla, az ő nevéhez fűződik a vámreform, mely a korona jövedelmeit nagymértékben megnövelte. Robert Cecil politikai manővereiről azonban Shakespeare aligha tudhatott. Látta viszont gyors felemelkedését, és kitűnő emberismeretével megérezte, hogy ez nem lehet véletlen.

Francis Bacon tevékenysége viszont nem maradt titokban a londoni polgárság és így Shakespeare előtt sem. Bacon, Essex pártfogoltja volt, aki minden befolyását latbavetette azért, hogy barátja Bacon számára előbb a koronaügyészi, majd mikor ez nem sikerült, a főlevéltárosi állás megszerezze. Őszinte meg-

döbbenést keltett tehát az a tény, hogy Essex perében az egyik vádló szerepét éppen Bacon vállalta. Shakespeare, de az angol közvélemény is, elkeseredetten látta a nyilvánvaló árulást. És ezek a köpönyegforgatók lettek Jakab tanácsadói. Ők tehát Macbeth király boszorkányai! Ezt egyébként még egy érdekes összefüggés is bizonyítja.

Hasonlítsuk össze a tragédiában szereplő Macduff és Erzsébet királynő testőrkapitányának, Sir Walter Raleigh-nak alakját! Sir Walter Raleigh a felkapaszkodott dzsentri tipikus képviselője. Önerejéből csinált karriert, de saját megítélése szerint nem elég csillogót. Ezért egész életén keresztül hajtotta az elégedetlenség. Bár Erzsébet kegyence volt, Essex gróf mellett nem tudott igazán az elsők közé emelkedni. A királynő ezt a nagyműveltségű, szikrázó temperamentumu férfit Essexnél is többre tartotta, tudatosan a háttérbe szorította, gátat szabva nagyraugrási vágya elé. Éppen ezért Raleigh előtt legnagyobb ellenfele, Essex gróf, kivégzése után sem nyílt szabadabb tér. A királynő halála után vállalta Jakab szolgálatát is, de ekkor egy titokban tevékenykedő ellenfél keresztelte az utját. Robert Cecil ösztönösen megérezte, hogy Essex halála, akit éppen úgy gyűlölt, mint Raleight, a testőrkapitány előmenetelét segíti. Cecil viszont vetélytárs nélkül akart Anglia "első embere" lenni. Ezért mielőtt Még Jakab Angliába érkezett volna, olyan képet festett

Raleigh-ról, mely felkeltette a király bizalmatlanságát. "Módot talált rá, hogy Jakab lelkivilágát megfelelő érzésekkel oltsa be Raleigh ellen. Cecil maga nem szolt semmit, legfeljebb egy-két elejtett szót. De meghitt segitőtársa Lord Henry Howard, aki be volt avatva a skót királlyal folyó levelezés titkaiba, egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy befeketitse Raleigh Jakab előtt. Minden levelébe belecsepegtetett egy kis mérget, vádat, rágalmat. Nem telt bele sok idő, és Jakab már úgy gondolt Raleighra, mint a megtestesült sátánra, utálta és félt tőle. Raleigh nem is sejtett semmit. Csak később tudta meg, hogy Essex pusztulása, amit olyan sóvárogva lesett, saját pusztulásának előjátéka volt." /46/ Raleigh tapasztalhatta az új uralkodó ellenszenvét és a koronázás után ellene fordult. Összeesküvésben való részvétel - a történészek szerint hamis - vádjával 1604-ben bíróság elé állították és karrierjét a Tower kapuja zárta le.

A tragédia skót nemese Macduff először a II. felvonásban /3. szín/ jelenik meg, azzal a paranccsal, hogy a királyát felébressze. Ez arra enged következtetni, hogy Duncan belső, bizalmi embere lehetett. Királya meggyilkolása után várába vonult vissza, ahol "mert nem volt jelen a Zsarnoki lakomán, /tehát a koronázási ünnepségen/ ahol kegyvesztetten él." Macbeth neheztel ugyan, de csak a boszorkányok - IV. felv. 1. szín -, a "tanácsadók" jóslatára határozza el, hogy

leszámol vele.

Nem esett még szó a tragédia sötétlelkű hősnőjéről Lady Macbethről. Ki ez a démonikus asszony, aki szinte árnyékként jár férje nyomában, külső energiaforrásként átadva neki saját hatalomvágyát, állandóan fülébe suttogva a trón megszerzésének lehetőségét? Mig Macbeth a cselekvés, Lady Macbeth az eszme.

Macbeth az első felvonásban, mint gondolkodó, a lehetőségeket alaposan megfontoló ember lép elénk. Benne is megvan a hatalomvágy, de a céltudatosság hiányzik belőle. Ahogy Lady Macbeth mondja róla:

" ... Amit szeretnél
Tisztán szeretnéd: hogy ne hamisan játssz,
De azért úgy nyerj, ..."

A lady, bár aktív szereplője a tragédiának, egyetlen pillanatra sem lesz egyenrangú társa férjének. Olyan tette ösztönzi, melyet az jobban áhít, mint ő, de Macbeth az az alkat, akinek szüksége van arra, hogy okot találjon a tette. Ezért csak az első gyilkosság nehéz számára, mert minden e cselekedete ellen szól. A megszerzett trón ura azonban már hidegvérrel őt, mert megvan számára a "jogi indíték": az utódlás biztosítása.

Most is Jakab személye körül kell megkeresnünk azt, aki betöltheti Lady Macbeth szerepét!

Ha megvizsgáljuk Jakab skóciai uralomrajutásának körülményeit és anyjának - Stuart Máriának - angliai

fogságát, Erzsébet királynő és Mária, Mária és Jakab, Jakab és Erzsébet egymáshoz való viszonyát kiderül, hogy a Macbeth tragédia Lady Macbethje Erzsébet és Stuart Mária ötvözete. Az a tény, hogy Stuart Mária Jakab angliai koronázása idején több mint tizenöt éve, a Macbeth megírásakor pedig husz éve halott volt, nem jelent ellentmondást. A skót királynő még franciaországi tartózkodása idején /1560-1561/, olyan megrendíthetetlennek látszó elméletet állított fel az angol trónhoz való jogigényének alátámasztására, mely Jakab számára a későbbiek folyamán még nagyobb jelentőséggel bírt. Az, hogy Jakab atyjában angol királyi vér folyt magábanvéve nem lett volna elegendő, hogy jogot formáljon a brit koronára, de az anyja által támasztott igényt tovább lehetett fejleszteni, és mindenekelőtt a saját javára fordítani. Stuart Mária haláláig ragaszkodott nemcsak ahhoz a koronához, melyet sohasem tudott megszerezni, de ahhoz is, melyet elveszített. Anya és fia viszonyát mindvégig feszültté tette, hogy a bukott királynő nem tudta rászánni magát, hogy Jakabot elismerje Skócia királyának. Mikor pedig fogsága utolsó éveiben hajlott volna a kompromisszumra, középük lépett a másik királynő, Erzsébet, aki felfedezte a veszélyt, melyet anya és fia kibékülése rejtett. A rideg és számító Jakab pedig kijátszva Erzsébettel szemben Máriát, és Máriával szemben Erzsébetet, kihasználta a saját javára, hogy meglévő országát biztosítva és a másiknak - Angliának - a megszerzését előkészítse.

"VI. Jakab teljes csendben szövetségi szerződést írt alá Erzsébettel. Alighogy aláírták a szerződést, megszakítják a tárgyalásokat Stuart Máriával." /47/
Jakab megtette az első lépést az angol trón felé! Hallgatólagosan jóváhagyta anyja halálát. "Macbeth elkövette az első gyilkosságot." Külső ösztönzője a két királyi asszony hatalmi harca volt és az, amin ez a harc alapult: a trón jogosságának kérdése. Lady Macbeth teljesítette feladatát, a végzetes utra lökte Macbethet. Jakab most már "megnyugvással" fogadhatja a két királynő halálhírét, mint Macbeth Lady Macbethét. Számára sem jelentenek többet, mint reményeinek feleslegessé vált hordozói.

Shakespeare, ha nem is tekintetett bele kora politikáinak "kártyáiba", de kapcsolata az udvarral elég szoros volt ahhoz, hogy sokat lásson, halljon. Az a dramaturgiai érzék és jellemzőképesség, melyet műveiben megcsodálhatunk, fogékonyá tették az élet drámái helyzetének érzékelésére is. Biztos kézzel tudta megrajzolni társadalmának "szereplőit", be-be-pillatva a "sokarcu" emberek árarcái mögé. Korántsem szabad azonban azt hinnünk, hogy alakjai egyedi típusok! Kora társadalmának általános vonásait, jellegzetes képviselőit formálta meg. Szereplői rétegeket, osztályokat testesítenek meg, ezek jellemének hordozói. Így vált lehetővé számára, hogy rajtuk keresztül " ... Fűkröt tartson mintegy a természetnek,

hogy felmutassa az erénynek önábrázolását, a gunynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát." /Hamlet III. felv. 2. szín./

Gazdag szellemi hagyatéka megőrizta a XX. század embere számára ezeket a XVI.-XVII. századról felvillanó tükörképeket.

Jegyzetek

- (1)Razin : A hadművészet története 2. kötet 504-505.old.
- (2)Magidovics : Földrajzi felfedezések története /Gondolat 1961./ 123.old.
- (3)Morton : Az angol nép története 1.kötet 166. old.
- (4)Hankiss - Makkai :Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./ 19-20.old.
- (5)Ugyanott
- (6)Megtiltotta a zsoldosok tartását, megalakította a "Star Chamber" bíróságát, a felsőbb középosztály tagjaiból új nemességet teremtett. Morton : Az angol nép története 1.kötet 180.old.
- (7)Világtörténet 4.kötet 319-320.old. /Kossuth 1963./
- (8)1235-ben a parasztek ellenállásának leküzdése érdekében adták ki a mertonai statutumot, mely engedélyezte a földesuraknak nagykiterjedésű közfölkdek bekerítését.
- (8/a)Hankiss - Makkai : Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./ 19-20.old.
- (9)VII.Henrik rendeletileg megtiltotta a zsoldosok tartását. Intézkedése a nemesség erejének megtörését célozta.
- (10)Marx : A tőke 1.kötet 800.old. /Magyar Helikon 1967./
- (11)Ugyanott
- (12)VIII.Henrik /1509-1547/ uralkodásának kezdetén az ellenreformáció egyik élharcosa volt. Külpolitikája a spanyol nagyhatalommal való barátságra és szövetségre épült. Apósa, Ferdinánd spanyol király, oldalán harcolt a másik katolikus nagyhatalom Franciaország ellen. Miniszte-

re, Wolsey bíboros, ösztönzésére a szövetséget V.Károlylyal is megújította a XII.Lajos után trónralépő francia király, I.Ferenc ellen./1521./ Ugyancsak Wolsey nyomására 1526-ban a cognaci ligához csatlakozott, azaz szembefordult Károlylyal. A fordulat döntő oka az volt, hogy Henrik és tanácsosai aggodalommal figyelték Spanyolország erősödését. Az angol politika megváltozásával viszont Aragoniai Katalin politikai akadállyá vált. Mivel VII.Kelemen pápa nem volt hajlandó felbontani a házasságot, Henrik a parlament egyetértésével bejelentette az egyházszakadást. Kelemen pápa ebben az időben /1527./ már V.Károly foglya volt, így nem kereshette annak politikai elképzeléseit azzal, hogy hozzájárul a házasság felbontásához, teljesítve az angol uralkodó követelését.

(13)A VIII.Henrik által megkezdett hitújítást fia VI.Edward folytatta. Tanácsadói - Cranmer érsek és Somerset herceg - irányításával az ő uralkodása alatt ment végbe az új egyháznak dogmákban és püspöki hierarchiában való átszervezése, és jelent meg az ima és szertartáskönyv.

/Conen prayer book/ /Morton/

(14)VIII.Henrik

(15)Utazás a régi Angliában /Gondolat 1964./ 34.old.

(16)Morton : Az angol nép története 1.kötet 186.old.

(17)Marczali Henrik : Nagy képes világtörténet 8.kötet
132.old.

(18)A hazai feldolgozás a flandriai gyártmányokkal szembeni versenyképtelensége miatt nem lett volna kifizetődő,

igy a kivitel nyersanyagra és félkész termékre /posztóra/ korlátozódott.

(19) Mertoni statutum - 1235.

(20) Hankiss - Makkai : Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./ 15.old.

(22) Utazás a régi Angliában /Gondolat 1964./ 55.old.

(23) "Erzsébet trónralépésekor hozta ezt a rendelkezést, hogy a püspökök 21 évnél hosszabb bérletbe nem adhatják ki az egyházi földeket, csak a királynőnek. Valahányszor új püspök kinevezésére került sor, a korona mindannyiszor újabb egyházi földet csikart ki 99 éves bérletben, s ha az újdonsült főpap vonakodott saját jövedelmét így megcsonkítani, időtlen időig várhatott beiktatására, sőt előfordult, hogy házfogságban tartották, míg megpuhult." Hankiss - Makkai: Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./89.old.

(24) Hankiss - Makkai : Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./ 90.old.

(25) Az 1569-ben kitört felkelés vallási jelszavai a Neville és Percy család anyagi romlását takarták. 1572-ban a Stuart Mária mellett fellépő norfolki herceg bukása után hat és félezer font adósságot hagyott hátra. 1601-ben Essex felkelésének 8 arisztokrata vezetője 17000 fontos adóssága igazolja a nemesség fellépésének anyagi ösztönzőjét. Hankiss - Makkai : Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./ 91-92.old.

(26) Ugyanott /94.old./

(27) Ugyanott /95.old./

- (28) ++
- (29) Ugyanott /254.old./
- (30) Kardos László : Világirodalom II./Jegyzet Tankönyvkiadó 1975./ 74-75.old.
- (30/a.) Morus Tamás - Utópia /Franklin társulat Bp./25.old.
- (31) Kardos László : Világirodalom II./Jegyzet Tankönyvkiadó 1975./104-105.old.
- Hankiss - Makkai : Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat 1965./ 322-324.old.
- (32) Morton szerint : "A trónigénye alig volt megalapozható"
Az angol nép története 1.kötet 155.old.
- (33) Lutter Tibor : Hamlet Sh.összes művei /Európa 1961./
4.kötet 647.old.
- (34) Ugyanott 650.old.
- (35) Ugyanott 648.old.
- (36) Ugyanott 649.old.
- (37) Az angol parlament 1327-ben és 1399-ben két király sora felett mondott ítéletet. Az első eset II.Edward uralkodásának végét jelentette, és az alapvető különbség a következő esettel szemben, mely II.Richardot fosztotta meg a koronától, hogy míg Edward esetében a parlament a volt uralkodó fiának javára döntött és más lehetőség fel sem merült, addig Richard esetében a trónfosztást dinasztiaaváltás is követte. (Az 1153-tól uralkodó Anjou Plantagenet uralkodóházat a Lancaster uralkodóház váltotta fel.) A trónfosztás ténye a parlament funkciójának kiszélesedését és megnövekedett tekintélyét mutatja, de egyben olyan precedenst is teremtett, mely egye-

dülálló Európa történetében és amely majd Stuart Mária,
illetve I. Károly kivégzéséhez vezetett.

- (38) Benedek Marcell : Shakespeare /Gondolat 1963./ 261-
262. old.
- (39) Alexander Bernát : Shakespeare /Franklin 1920./ 265. o.
Sebestyén Károly : Shakespeare /Rózsavölgyi 1936./73. o.
- (39) Sir Henry Sidney levele fiához. 1566. ford. Julow Vik-
tor. Utazás a régi Angliában /Gondolat 1964./166-168. o.
- (40) Kárpáti Aurél : Macbeth /Sh. összes művei. Európa 1961./
5. kötet 612. old.
- (41) Ugyanott 608. old.
- (42) Ugyanott 609. old.
- (43) Hankiss - Makkai : Anglia az ujkor küszöbén /Gondolat
1965./ 118. old.
- (44) Lytton Strachey : Erzsébet és Essex - Két királynő
Erzsébet és Essex 204. old.
- (45) Erzsébet és Essex 213. old.
- (46) Ugyanott 214. old.
- (47) Stefan Zweig : Stuart Mária /Gondolat 1967./ 270. old.

Források és feldolgozások.

- Hankiss Elemér-Makkai László: Anglia az ujkor küszöbén
/Gondolat 1965./
- Utazás a régi Angliában - Európa antológia - Összeállította Kulin Katalin /Gondolat 1964./
- Makkai László: Angliai Erzsébet /Akadémia 1967./
- Hajnal István: Ujkor /Magyar Szemle Egyetemes Története
3. kötet 1936./
- Váczai Péter: Középkor /Magyar Szemle Egyetemes Története
2. kötet 1936./
- Lytton Strachey: Két királynő /Európa 1968./
Erzsébet és Essex /Szépirodalmi 1979./
- Stefan Zweig: Stuart Mária /Gondolat 1967./
- Antonia Fraser: Mária a skótok királynője /Európa 1979./
- Morton: Az angol nép története /Hungária/
- Wittmann Tibor: Egyetemes történet 1500-1789./jegyzet.
Tankönyvkiadó 1974./
- Shakespeare az évszázadok tükrében - összeállította:
Szenczi Miklós /Gondolat 1965./
- Kardos László: Világirodalom II. kötet - jegyzet -
/Tankönyvkiadó 1965./
- Nagy képes világtörténet VII.-VIII. kötet szerkesztette:
Marczali Henrik /Franklin/
- Világtörténet III.-IV.-V. kötet /Kossuth 1963./
- Lutter Tibor: Hamlet - Sh. összes művei 4. kötet
/Európa 1961./
- Kárpáti Autél: Macbeth - Sh. összes művei 5. kötet
/Európa 1961./
- Benedek Marcell: Shakespeare /Gondolat 1963./
- Hevesi Sándor: Amit Shakespeare álmodott /Magvető 1964./

- Alexander Bernát: Shakespeare /Franklin 1920./
- Sebestyén Károly: Shakespeare /Rózsavölgyi 1936./
- Móricz Zsigmond: Shakespeare /Fehér holló könyvkiadó/
- Németh László: Előszó Móricz Zsigmond Shakespeare tanulmányához /uo./
- Marx: A tőke I. kötet /Magyar Helikon 1967./
- Magidovics: Földrajzi felfedezések története /Gondolat 1961./
- Razin: A hadművészet története II. kötet /Zrinyi 1962./
- Jan Kott: Kortásunk Shakespeare /Gondolat 1970./
- Paul Henry Lang: Az opera /Zeneműkiadó 1980./
- Kroó György: Muzsikáló zenetörténet /Gondolat 1966./
3. kötet
- Vincent Shean: Verdi /Zeneműkiadó 1973./
- Lutter Tibor: János király - Sh. összes művei I. kötet /Európa 1961./
- Kéry László: II. Richard - Sh. összes művei I. kötet /Európa 1961./
- Szenczi Miklós: IV. Henrik - Sh. összes művei I. kötet /Európa 1961./
- Székely György: V. Henrik - Sh. összes művei I. kötet /Európa 1961./
- Benedek András: VI. Henrik - Sh. összes művei II. kötet /Európa 1961./
- Benedek András: III. Richard - Sh. összes művei II. kötet /Európa 1961./
- Morus Tamás: Utópia /Franklin/
- Angol színháztörténet a XVI.-XVII. században - összeállította Székely György /Gondolat 1972./
- Székely György: Színházelmélet Angliában /Bp. 1940./

.....15-65/1983. bksz.

Tárgy: **Bánhegyi Péter**
doktori szigorlata.
Melléklet: 1 db disszertáció

Dr. Szántó Imre elvtársnak
tszv. egyetemi tanár

H e l y b e n

Professzor Elvtárs!

Mellékelve **Bánhegyi Péter: A karabeli Anglia történeti problémái**
Shakespeare drámáiban.

című doktori értekezését tisztelettel felkérem, hogy azt megbírálni sziveskedjék. Legyen szabad Professzor Elvtárs szíves figyelmét felhívnom tanácsülésünk ama határozatára, amely a bírálat elkészítésének és benyújtásának legkésőbbi határidejét a kézhezvételtől számított harmadik hónap utolsó napjában állapította meg.

A mellékelte értekezést a bírálat elkészítése után sziveskedjék átadni tanszéke könyvtársának leltárba vétel és a könyvtárban való elhelyezése céljából.

Szeged, **1983. ápr. 18.**

[Handwritten signature]
dékán

A kiadmány hiteles:

[Handwritten signature]
főelőadó

Kapták: **Dr. Gyimesi Sándor** tszv. docens

Dr. Szántó Imre prof. . . . társbíró